

Hümeyra Türedi

<https://orcid.org/0000-0002-7332-1353>

Doctor, Turkey, humeyraturedi@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Türedi, H. (2023). John Plamenatz ve Doğu Milliyetçiliği: Azerbaycan Örneği (1917). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı*, 10 (2), 421-453.

John Plamenatz ve Doğu Milliyetçiliği: Azerbaycan Örneği (1917)

Öz

Milliyetçilikler; modernizm, etnisite, kolonyalizm, ekonomi, kültür gibi özellikler temelinde kategorileştirilebilirken, John Plamenatz (1912-1975) coğrafi konum farklılığına dikkat çeken bir tipoloji ile milliyetçilikleri kategorize eder. Plamenatz'a göre Doğu'daki toplumlar, gerilik duygusunu yüksek bir şekilde hissetmekte, bu gerilikten atalarını mesul tutmaktadırlar. Hızlı bir şekilde modernleşmek isterler. Bu yüzden de Doğulu milliyetçilikler, aceleci ve taklitçidirler. Modernleşmeye çaba harcarken, aynı zamanda kendi kültürel öğelerine daha çok sarılırlar ve bu öğeleri yüceltirler. İşte bu noktada doğan milliyetçi duygular, modernleşme esnasında kültürel kimliklerini kaybetme korkusunu yaşarlar. Hem kültürünü kaybetme korkusu hem de modernleşme isteği, huzursuz bir milliyetçilik oluşturur. Dolayısıyla Plamenatz'ın tarif ettiği Doğulu milliyetçilik, çelişkiler ve dengesizliklerle doludur. Bu bağlamda, makalenin araştırma sorusu "Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ile John Plamenatz'ın düşünceleri arasında benzerlikler söz konusu mudur?" şeklindedir. Bu amaçla, 1917 yılında Azerbaycan Türklerinin yayınladığı *Kardeş Kömeği* dergisi içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Dergide Mehmet Emin Resulzade, Ömer Faik Nemanzade, Mehmet Yusuf Caferof, Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid gibi dönemin önde gelen edebi ve siyasi kişiliklerinin yazıları yer almaktadır. İnceleme neticesinde, Azerbaycan Türklerindeki milliyetçilik ile Plamenatz'ın Doğu-milliyetçiliğinin özellikleri arasında paralellikler tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan Türk milliyetçiliğindeki taklitçi ve kendi kültürünü korumacı davranışın, iç çatışması yüksek bir milliyetçilik doğurduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Milliyetçilik, Modernizm, Plamenatz

John Plamenatz and Eastern Nationalism: The Case of Azerbaijan (1917)

Abstract

While nationalisms can be categorised on the basis of characteristics such as modernism, ethnicity, colonialism, economy and culture, John Plamenatz (1912-1975) categorises nationalisms with a typology that draws attention to the difference in geographical location. According to Plamenatz, societies in the East feel a high sense of backwardness and blame their ancestors for this backwardness. They want to modernise rapidly. Therefore, Eastern nationalisms are hasty and imitative. While striving for modernisation, at the same time they cling to their own cultural elements and glorify these elements. The nationalist feelings arising at this point experience the fear of losing their cultural identity during modernisation. Both the fear of losing their culture and the desire for modernisation create a restless nationalism. Therefore, the Eastern nationalism described by Plamenatz is full of contradictions and imbalances. In this context, the research question of the article is 'Are there any similarities between the development of Turkish nationalism in Azerbaijan and the thoughts of John Plamenatz?'. For this purpose, the Kardeş Kömeği magazine published by Azerbaijani Turks in 1917 was analysed by content analysis method. The magazine contains the writings of prominent literary and political figures of the period such as Mehmet Emin Resulzade, Ömer Faik Nemanzade, Mehmet Yusuf Jafarof, Ahmed Javad and Hüseyin Javid. As a result of the analysis, parallels were found between the nationalism of Azerbaijani Turks and the characteristics of Plamenatz's Eastern-nationalism. In this context, it can be said that the imitative and self-cultural preservationist behaviour in Azerbaijani Turkish nationalism gave birth to a nationalism with high internal conflict.

Keywords: Azerbaijan, Nationalism, Modernism, Plamenatz

Giriş

1789 Fransız İhtilali ile başladığı kabul edilen milliyetçilik akımı, Hans Kohn, Carlton Hayes, Elie Kedourie gibi düşünürlerin çalışmalarıyla sistemli bir düşünceye dönüşmüştür. Zamanla Frantz Fanon, Aijaz Ahmad, F. Jamason, P. Chatterjee gibi isimler sömürgecilik ve milliyetçilik, üçüncü dünya milliyetçiliği gibi konularda çalışarak, konunun farklı yanlarına ışık tutmuşlardır. Bundan başka; milliyetçiliğin doğuşu, kaynakları, modernizmle ilişkisi, kapitalizm ile bağlantıları konusunda farklı tipolojiler de ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, John Plamenatz'ın (1912-1975) Doğu ve Batı milliyetçiliği olarak öne sürdüğü tipoloji mercek altına alınmıştır. Bunun nedeni, Plamenatz'ın; Ernest Gellner, Anthony Smith, Partha Chatterjee gibi önemli düşünürlere kaynaklık etmiş olması ve oluşturduğu tipoloji ile Batı-dışı toplumların milliyetçiliği konusunda önemli açılımlarda bulunmasıdır (Atakan, 2006, s. 15; Chatterjee, 1996, s. 13-24). Ayrıca Türk alan yazınında Plamenatz ve teorisi hakkında yeterli çalışma bulunmaması da bu konudaki araştırmaları önemli kılmaktadır. Bu noktada, Plamenatz'ın oluşturduğu Doğu-Batı milliyetçiliği düşüncesinin eleştirildiğini de söylemek gerekir. Örneğin;

Anthony Smith, Plamenatz'ın tasnifini doğru bulmaz. İdeal bir milliyetçilik tipinin var olmadığını savunan Smith, Plamenatz'ın ideal bir milliyetçilik türü anlatmaya çalıştığını söylemektedir (Smith, 2002, s. 172). Bernard Yack ve David McCrone de bu türlü tipolojileri içerisinde etnosentrik öğeler barındırdığı için reddederler (McCrone, 1998; Yack, 1999). Ayrıca Tim Nieguth de dikotomik bir bakış açısı yerine, daha geniş bir bakış açısıyla farklı öğelerin bir araya getirildiği bir milliyetçilik düşüncesine ihtiyaç olduğunu düşünmektedir (Nieguth, 1999). Ancak bu eleştiriler, Plamenatz'ın milliyetçiliklerin doğasına yönelik farklı bir bakış açısı ortaya koyduğu ve birçok düşünürü ilham olduğu gerçeğini değiştirmez. Dolayısıyla, Plamenatz'ın tipolojisi aldığı eleştirilerle hala yaşamakta, üzerine düşünülmekte ve doğruluğu ya da yanlışlığı akademik çalışmalara konu olmaya devam etmektedir (Shulman, 2002). Plamenatz'ın Doğu olarak nitelendirdiği bölgede yer alan Azerbaycan milliyetçiliği ise bu makalede bir örnek olay olarak incelenmiştir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin, Plamenatz'ın tipolojisi üzerinden daha önce incelenmemiş olması, alan yazınına katkı sağlarken; Türk milliyetçiliğinin farklı coğrafyalardaki gelişimine de ışık tutulmuştur. Plamenatz; milliyetçilik ve modernleşme arasındaki bağı vurgularken, bu bağın topluluğun kimliği üzerindeki etkisine dikkat çeken bir düşündürdür. Dolayısıyla, Azerbaycan'ın modernleşmeyi ve milliyetçiliği yüksek oranda tecrübe ettiği XX. yüzyılın başını, Plamenatz'ın bakış açısıyla incelemek hem söz konusu kurama hem de ülke tarihine bakışı geliştirecektir. Bu bağlamda, makalenin araştırma sorusu şu şekilde yazılabilir: “Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ile John Plamenatz'ın düşünceleri arasında benzerlikler söz konusu mudur?”. Bu amaçla, 1917 yılında yayımlanan *Kardeş Kömeği Dergisi* içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.¹

Dergide, dönemin önemli aydınlarının yazıları ve şiirleri bulunmaktadır. “Baş Kömekçi” sıfatını alan Hüsrev Paşa Bey Sultanof ile Rusya Devlet Duması'ndaki Azerbaycan vekillerinden olan Mehmed Yusuf Caferof, Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid; 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temellerini atarak, Türk dünyasında anayasaya dayalı ilk cumhuriyet rejimini ilan eden Mehmet Emin Resulzade ve Türk kimliği ile dili konusunda önemli eserler veren Ömer Faik Nemanzade, dergide makaleleri ve şiirleri yer alan en bilinen yazarlardır (Rodoplu, 2012; Aslan, 2000, s. 92-96; Mustafaev, 2019). Hüseyin Mirza Cemalov, Manafzade Sabit, Hüseyinzade A. Sabur, A. Sahid, Mehmed

¹ Kömek, Türk Dil Kurumu'na göre “yardım” demektir. Kardeş Kömeği yani Kardeş Yardımı kavramının ortaya çıkmasında Azerbaycan basınının öncülük ettiği görülür (Güneş, 2019, s. 17). Kavram, 1915 yılında ortaya atılır ve sonraki maddi manevi tüm yardımlarda bu tabir kullanılır. Nitekim aynı yıl, *Kardeş Kömeği* adıyla bir sayılık gazete çıkarılmış ve tüm gelir Anadolu'daki savaş mağdurlarına iletilmiştir (Aslan, 2000, s. 94-96). Kısacası; Anadolu için toplanılan yardımlar, Kardeş Kömeği kavramı kullanılarak işlenmiş, bu kavram altında bir anlayış çerçevesi sunulmuş ve yaygınlaştırılmıştır.

Ayaz, El-İshaki, Hacı Selim, Salman Mehmed Emin Oğlu Turhan, Şefika Efendizade, Mehmed Seyyid Ordubadı, E. Göçerli, A. Hakverdov, Asya Nerimanov, Oruç Orucov, Hacı İbrahim Kasımov, Bedreddin El Hüseyini, A. Nazmi, Yusufzade Ali, Ali Mişan, Taki Şahbazı, Nimet Basri, Ali Şevki, Seyyid Hüseyin, Fatih Kerim, Reşit Yusufzade dergiye katkı sunan diğer isimlerdir. Bu isimlerin, Azerbaycan toplumuna yön veren aydınlar olması, dergide yazılanları da önemli hale getirmektedir².

Kardeş Kömeği ile ilgili yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılan çalışmaların varlığını da belirtmek gerekir. Çetin Güneş tarafından yazılan *Kardeş Kömeği Mecmuasında Edebiyat Meseleleri* (2019) adlı yüksek lisans tezi, dergideki yazıları edebi açıdan incelerken; Betül Aslan'ın *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği(Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* adlı doktora çalışması ise Azerbaycan'daki yardım cemiyetlerine odaklanmaktadır. Daha sonra kitaplaştırılan tezin konuyla ilgili önemli bir kaynak olduğu söylenebilir. *Kardeş Kömeği* dergisinin bildirilere konu olduğu ve hakemli dergilerde de incelendiği görülmektedir.³ Kafkas İslam Ordusu, Sarıkamış Harekâtı ya da Birinci Dünya Savaşı sırasındaki yardımlar bağlamında incelenen derginin, modernizm ve milliyetçilik açısından değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu makale, dergiyi modernizm ve milliyetçilik bağlamında inceleyerek konuyla ilgili alan yazına katkı sağlamaktadır.⁴

² Sarıkamış Harekâtı'ndaki yenilgi, sonrasında Anadolu'daki Rus işgalleri ve Ermeni çetelerin katliamları; Azerbaycan Türklerinde büyük üzüntüye neden olmuş ve 1917 yılında yeni bir Kardeş Kömeği hareketi başlamıştır. Toplanan yardımlar, 1905 yılında Hacı Zeynelabidin Tağiyev tarafından kurulan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ne gereken yerlere ulaştırılması amacıyla teslim edilmiştir. Bu yardımlar, I.Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da yetim kalan çocukların bakımı için kullanılmış, kurulan sağlık merkezleri, giyecek ve yiyecek yardımlarıyla Anadolu halkına destek olunmuştur (Güneş, 2019, s. 16; Aslan, 2000). *Kardeş Kömeği* dergisi de bu cemiyet tarafından yayımlanmıştır. Anadolu halkına yapılan yardımlara destek olmak isteyen Azerbaycan aydınlarının, 1917 senesinde bir sayılı çıkardığı *Kardeş Kömeği* dergisinin geliri, Anadolu'daki harp mağdurlarına bırakılmıştır (Güneş, 2019, s. 16). 1 manattan satışa sunulan dergi, Rus baskısı nedeniyle planlandığından dört ay sonra Mayıs 1917'de çıkarılabilmektedir. Dergi, Muhammed Emin Resulzâde'nin sahibi olduğu *Açık Söz* gazetesinin matbaasında basılmış; dergide, makale, hikâye, eleştiri, drama, şiir türlerine yer verilmiştir (Güneş, 2019, s. 16; Aslan, 2000). Dergi, 80 sayfadan ibaret olup, Arap harfleriyle, Türkçe olarak çıkarılmıştır.

³ Türkmen, Z. (2018). 100 Yıllık Kardeş Kömeği Kafkas İslam Ordusu'nun Zafer Yürüyüşü-1, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 381, 34-39; Süleymanlı, M. (2007). Balkan ve I. Dünya Savaşı Dönemlerinde Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Kardeşlik Yardımları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 7 (2), 173-184; Tekir, S. (2016). Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (32), 43-65; Sönmez, P. D. B. (2010). Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 6, 9-23. Huseynova, A. (2022). Kardeş Kömeği Dergisinde Edebiyat Araştırmaları. *II. Uluslararası Türk Dünyası İletişim ve Sanat Sempozyumu*, 12-14 Mayıs, Niğde.

⁴2019 yılında Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde "Kardeş Kömeği: Milli Mücadelede Kafkasya ve Türkistan" adlı bir panel de gerçekleştirilmiştir. 2021 yılında Erzurum'da Kardeş Kömeği Müzesi açılması için çalışmalara başlandığı haberi yayınlanmış ve 2023 Mayıs ayında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından "Kardeş Kömeği Projesi" başlatılmıştır. Ayrıca 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'de gerçekleşen deprem nedeniyle, Azerbaycan'dan Kardeş Kömeği adı altında Türkiye'deki deprem bölgesine yardımlar ulaştırılmıştır. Dolayısıyla günümüzde,

1. Milliyetçilik, Modernleşme ve J. Plamenatz'ın Tipolojisi

Genel olarak, milliyetçilik üzere yazılanların üçe ayrıldığı görülür: İlkçiler, Modernistler, Etno-sembolcüler (Özkırımlı, 2008). Millet'in ortak noktasını etnisiteye bağlayan ilkçi yaklaşımlar, milliyetçiliğin dışlayıcı bir siyaset güttüğü yönündeki eleştirilerin hedefi olmuştur. Milletler ve milliyetçiliği aynı yaşta düşünen bu görüş, milletlerin kalıtım, genetik gibi özellikleriyle ilgilenir (Selçuk, 2011). Milliyetçiliğin doğuşunu moderniteyle ilişkilendiren ikinci grupta birçok farklı görüşün varlığı görülür. Ancak tüm bu görüşlerin ortak noktası, modernizm olmasaydı milliyetçiliğin de var olamayacağı yönündedir. Bu yaklaşımlardan biri, “dengesiz kalkınma” anlayışıyla Tom Nairn'e aittir. Ona göre geri kalmış kültürler ilerleme hedefini gerçekleştirirken, aynı zamanda geçmişe yani tarihlerine de bakmaya başlamaktadırlar (Nairn, 2015, s. 41, 122-124). Dolayısıyla, modernleşme ve milliyetçilik el ele yürümektedir. Bundan başka, Michael Hechter ise “yayıma modeli” ile üst sınıfların alt sınıfları sömürdüğünü, bunun sonucu olarak da alt sınıfların kendilerini üst sınıfın kültüründen ayrı ve hatta üstün görmeye başlayarak bir mücadeleye giriştiğini söylemektedir (Hechter, 1987). Benedict Anderson'un “Hayali Cemaatler” düşüncesi, Eric Hobsbawm'ın “icat edilmiş gelenekler” savı, Ernest Gellner'in üst kültürü vurguladığı teorisi; modernist milliyetçi düşüncenin köşe taşlarını oluşturmaktadır (Türedi, 2022, s. 29-35). Üçüncü olarak, Orta-yol şeklinde de adlandırılabilen Etno-sembolcüler ise insanlardaki etnik kökenin varlığını inkâr etmezken, milliyetçiliğin modern çağın bir ürünü olduğunu da kabul etmektedirler (Smith, 2017, s. 188).

Bu makalenin odak noktası olan Plamenatz'ın, modernist gruba dahil olduğunu belirtmek gerekir. Plamenatz, milliyetçilik ve modernizmi bağdaştırdığı görüşleriyle özellikle Batı-dışı toplumlardaki milliyetçiliğin gelişmesi konusundaki düşüncelere önemli katkılar sunmuştur. Plamenatz'ın milliyetçiliği Doğu ve Batı olarak ayırması aslında literatürde ilk defa karşılaşılan bir durum değildir. Zira Doğu-Batı ayrımı milliyetçilik ekseninde ilk defa Friedrich Meincke (1907) ve 1944'te Hans Kohn tarafından ortaya atılmıştır (Shulman, 2002, s. 554). Hans Kohn, 1944 yılında yayınlanan *Die Idee des Nationalismus* adlı kitabında bu ayrımı detaylı olarak açıklamaktadır. Ona göre Batılı milliyetçilikler, rasyonellikle temellendirilen ve “bireysel özgürlüğü esas alan” oluşumlardır (Kohn, 1946, s. 329-332). Doğu milliyetçilikleri ise “geçmiş mitlere ve hayallere dayanan”, “ideal bir vatan hedefleyen”, gerçeklerden uzak ve özgüvensizdir (Kohn, 1946, s. 329-332). Oryantalist bir bakış açısı olarak da

Kardeş Kömeği ile ilgili akademik çalışmaların yanında, sosyal ve kültürel etkinliklerin de yapıldığını ve kavramın unutulmadığını söylemek gerekir.

değerlendirilebilecek olan bu ayırım, daha farklı bir içerikle John Plamenatz ile 1970’li yıllarda tekrar ortaya çıkmıştır.

Plamenatz, 1973 yılında yayınladığı *Two Types of Nationalism* adlı makalesinde milliyetçilik ile ilgili görüşlerini açıklamaktadır. Plamenatz’a göre milliyetçilik; “ulusal ya da kültürel kimliğin tehdit altında olduğu zamanlarda, insanların bu kimliği korumak için, ya da kimliğin yetersizliğinin veya eksikliğinin hissedildiği yerlerde onu yaratmak ya da dönüştürmek için hissettikleri bir arzudur” (Plamenatz, 1973, s. 23). Buna göre milliyetçiliğin ortaya çıkması için topluluğun kendi kimliğini tehlike altında olduğuna inanması gerekmektedir. Ayrıca topluluk, kimliğinin gelişiminde bir eksiklik hissettiğinde de bu eksikliği gidermeye çalışacaktır. Bir topluluğun diğer topluluklardan kendisini ayıran özelliklere bağlandığını ve bu özelliklerden gurur duyduğunu da belirten Plamenatz, kültürel öğelerin milliyetçilik anlayışındaki önemine dikkat çekmektedir (Plamenatz, 1973, s. 24). Nitekim Chatterjee de Plamenatz’ın milliyetçiliği “kültürel bir olgu” olarak gördüğünü yazar (Chatterjee, 1996, s. 13). Milliyetçiliğin bir halkı diğer insanlardan ayırmaya yardımcı olacak özellikleri sağladığını düşünen Plamenatz, bu yüzden milliyetçiliğin kültürel bir olgu olduğunu düşünür. Plamenatz’a göre milliyetçilik, insanlar değişimin farkında olduklarında ve kendilerini başkalarıyla karşılaştırmaya başladıklarında ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik, kendini kültürel olarak dezavantajlı hissedilen insanların bir tepkisi olarak değerlendirilebilir (Plamenatz, 1973, s. 23-24, 27).

Plamenatz’ın milliyetçilik konusunda en önemli vurgusu, milliyetçilik ve modernleşme arasındaki ilinti üzerinedir. Ona göre milliyetçilik modernleşmeyi savunmakta, toplumun ilerlemesini istemektedir. Tam da bu noktada Plamenatz, milliyetçiliği ikiye ayırmaktadır: Batı tipi milliyetçilik ve Doğu tipi milliyetçilik. Ancak bu tipolojinin tüm milliyetçilikleri kapsamadığını da belirtmektedir.

Plamenatz’a göre Batı tipi milliyetçiliğin temelinde İngiltere ve Fransa vardır. Özellikle Fransa ana karada olduğu için dili, yaşam tarzı ve kültürüyle tüm Avrupa’yı etkilemektedir. Fransa, Napolyon savaşları ile milliyetçiliğin askeri ve siyasal bir yöne evrilmesini sağlamıştır. Hem İngiltere hem de Fransa modernleşmiş, ulus-devlet fikrini oluşturmuş ve uygulamış devletlerdir. Önerinde bu iki örnek devlet ile Plamenatz’a göre Almanya ve İtalya, Batı tipi milliyetçiliğin temsilcisi olurlar. Zira iki ülke de XIX.yüzyılın ikinci yarısında modernleşmek isterken, aynı zamanda ulusal birliklerini tamamlamaktadır. Plamenatz’a göre ulus-devlet, güçlü bir millet ve bu milletin ilerlemesini sağlayabilecek bir yönetim şeklidir (Plamenatz, 1973, s. 27). Modernleşme için ulus-devletin oluşması gerekmektedir. Dolayısıyla İtalya ve Almanya’nın modernleşirken aynı anda ulus-devletlerini kurması şaşırtıcı değildir.

Plamenatz'a göre Almanya ve İtalya'nın modernleşmesi, ilerlemesi, kültürel olarak İngiltere ve Fransa'ya ayak uydurması zor olmamıştır. Zira coğrafi konumları nedeniyle Fransa ve İngiltere'ye yakınlıkları, Fransa ve İngiltere'nin kültürel mirasına yabancı olmamaları ve sahip oldukları entelektüel gelişimin de Avrupa'da bilinirliği göz önüne alındığında; Almanya ve İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye göre kültürel anlamda fazla bir eksiği yoktur. Tek eksik olan nokta ulus-devlettir ki bu da 19.yüzyılın sonunda kurulacaktır. Batı tipi milliyetçilikte ulus, dezavantajlı gibi görünen tüm eksikliklerini gidermek için “donanımlıdır” (Chatterjee, 1996, s. 14). Avrupa'nın diğer uluslarında, İngiltere ve Fransa'nın koyduğu “ilerleme standartları”na ulaşmak zor olmayacaktır. Bu uluslarda herhangi bir “gerilik duygusu” söz konusu değildir. Zaten tüm dilsel, eğitsel ve profesyonel yeteneklere sahiptirler (Chatterjee, 1996, s. 14). Doğu tipi milliyetçiliklerin ise Afrika'da, Asya'da ve Latin Amerika'da görüldüğünü düşünen Plamenatz, Avrupa'nın doğusunda dahi benzer bir milliyetçiliğin var olduğu kanısındadır. Plamenatz, Almanların ve İtalyanların sahip olduğu kültürel seviyeyi ve modernlik derecesini Afrikalılar ve Asyalılarla mukayese etmekte ve aradaki farkın büyüklüğüne işaret etmektedir. Bu farklılığın en büyük nedenini coğrafi konum olarak belirleyen Plamenatz; modernizmin ya da kültürel gelişmelerin Avrupa'dan uzak bir bölgede yaşanmasını, Doğu milliyetçiliğinin bir dezavantajı olarak görmektedir. Batı'nın yaşadığı tarihsel süreçlerin Doğu tarafından yaşanmamış olması ve modern medeniyetin de Doğu'ya uzak bir bölgede tecrübe edilmesi önemli bir noktadır. Avrupa dışındaki toplumların, daha önceden de kimliklerinin ve kültürel farklılıklarının bulunduğunu, ancak milliyetçilik fikirlerinin gelişimiyle kimliklerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldıklarını iddia etmektedir. Doğulu toplumlar; Avrupa'nın modernleştiğini görmüş, kendilerinin de modernleşmesi gerektiğine inanmışlardır. Bu modernleşme sürecinde geri kaldıklarını düşünmüşlerdir ki bu geri kalışın nedenini kendilerinden önceki nesillere yükledikleri görülür. Doğulu toplumdaki elitlerin ve aydınların geçmişleriyle giriştikleri bir hesaplaşma söz konusu olur. Doğulu elitlere göre modernleşme sürecinin daha önce başlatılmaması, toplumlarının geri kalmasına sebep olmuştur. Bir geç kalınmışlık söz konusudur. Fakat yine de Batı'nın uygarlık seviyesine yetişebilmek için hala zaman vardır. Dolayısıyla hızlı davranmak ve radikal reformlar yapmak gerekmektedir. Plamenatz, Doğu milliyetçiliğini bu noktada devrimle bir araya getirir ve Doğu milliyetçiliğinin Batı medeniyetini yakalamak için devrim yapabileceğinden söz eder.

Bu aşamadan sonra Doğu milliyetçiliği, Batı'yı yakalamak için onu taklit etmeye başlar. İşte bu taklit, Plamenatz'a göre, Doğu ve Batı milliyetçiliklerini ayıran önemli bir faktördür. Zira Alman ve İtalyan milliyetçiliği örneğinde, Batı tipi milliyetçilik Batı medeniyetini taklit etmek zorunda değildir. Zaten kültürel olarak Batılıdır; Fransa ve İngiltere'nin öncülük ettiği

medeniyete yetişmek için yapmaları gereken şeyler çok azdır. Doğu milliyetçiliği ise Batı'ya yetişmek için köylü toplumunu hızlı bir şekilde şehirli yapmaya çalışmakta, Batı'nın sanayileşirken yaşadığı şehirleşme aşamalarını tecrübe etmeden sonuca ulaşmak istemektedir (Plamenatz, 1973, s. 32). Bu acelecilik, toplumdan destek bulamayan bir modernleşme projesine dönüşür. Bundan başka, Doğu tipi milliyetçiliğinde elitler, kendi toplumlarını ve değerlerini Fransa ve İngiltere tarafından konan standartlara göre ölçmeye başlarlar. Ancak bu standartlar farklı bir kültürden gelmektedir ki işte tüm sorunlar da bu farklılıktan kaynaklanmaktadır. Modernleşmek için Avrupa'yı taklit etmek zorundadırlar ancak bu yabancı kültürü tamamen taklit etmek de güçtür, zira o zaman ulus, farklı kimliğini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda, ulusun dönüştürülmesi hem kendi farklı kimliğini koruyarak hem de gerekli Batılı ilerlemeyi sağlayarak gerçekleştirilecektir. Bu çaba ise “derin çelişkiler” içermektedir (Chatterjee, 1996, s. 15). Dolayısıyla Doğulu milliyetçilik, Batılı modernleşmeye karşı “hem taklitçi hem de düşmanca” davranır. Batılı modernleşmenin gereğini kabul ettiği için “taklitçi”dir. Ancak bu taklitçilik aynı zamanda bir reddetme içerir. Batılı medeniyet hem taklit edilecek hem de reddedilecektir. Bu noktada, ilerlemeye engel görülen “atalardan kalma tarzlar” da reddedilir. Bu çelişkili süreç “rahatsız edicidir” ve dolayısıyla Plamenatz, Doğu milliyetçiliğini “tedirgin ve dengesiz” bulmaktadır. (Plamenatz, 1973, s. 33). Doğu milliyetçiliği hem taklitçi hem de rekabetçi özelliği; sosyal hareketliliği yüksek, ticaretin geliştiği ve kozmopolit kültüre sahip olan, hızla büyüyen toplumlarda ortaya çıkar. Bu yüzden, Doğu tipi milliyetçiliğin yaşandığı toplumlar, atalarının kültürüyle daha az uyumlu hale gelmeye başlarlar. Bu uyumsuzluk, kendilerini hem endişeye sevk eder ancak hem de bir dönüşümü gerekli görmelerini sağlar. Bu nedenle Plamenatz'a göre bu milliyetçilik, “kendilerini dönüştürme ihtiyacı hisseden” toplumların milliyetçiliğidir (Plamenatz, 1974, s. 33-4). Plamenatz, “ilerlemeye uyumlu yeni bir kimlik tanımı” yapılma girişiminde bulunduğu söylemektedir (Plamenatz, 1973, s. 34). Milli kültür, ilerleme hedefine uygun olarak yeniden yorumlanır ve bu amaç doğrultusunda “kültürel canlanma” yaşatılmaya çalışılır (Chatterjee, 1996, s. 15). Kısacası, Plamenatz'ın ortaya koyduğu Doğu milliyetçiliği, modernizmin zorlamaları ile yükselirken, aynı zamanda kendi kültürünü değiştirdiği için Batı'dan gelen modernizme düşmanca bir tavır beslemektedir. İç çelişkilerin içinde olduğu bu milliyetçilik tipinde hem geleneklere saygı hem de atalara yönelik bir öfke mevcuttur. Geç kaldıkları modernizmi yakalamaya çalışırken, kendi kültürleriyle uyumlu yeni bir kimlik oluşturma çabasıdadırlar.

2.Azerbaycan, Milliyetçilik ve Modernizm

1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra sarsılan Safevi hakimiyeti, Azerbaycan topraklarının yirmi iki hanlığa bölünmesiyle sonuçlanır (Bakıhanov, 2010, s. 180). Rusya ve İran'ın bölgenin hakimiyetini ele geçirmek için 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında birbirleriyle giriştiği savaşlar, sırasıyla Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla son bulmuştur. İki savaşı da kazanan Rusya, hanlıklar üzerinde hakimiyet kazanmış ve iki ülke arasında Aras Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. Böylece Azerbaycan Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünür (Allen, 1966, s. 18; Baddeley, 1989, s. 109). Bundan sonra, Azerbaycan Türkleri Rus İhtilali'ne kadar Rus baskısı altında varlığını sürdürmeye çalışır. Azerbaycan Türklerinin topraklarında keşfedilen petrol zenginliği, özellikle 20.yüzyılda Batılı güçlerin de dikkatini çekmiş; Rothchild ailesinin de arasında bulunduğu İngiliz, Fransız, Alman, Belçikalı ve Amerikalı yatırımcılar ülkeye girmiştir (Akarşlan, 2022, s. 27). 1859 yılında Bakü ve çevresinde petrol çıkarılmasıyla, Bakü kozmopolit bir şehre dönüşmüş, Batılı firmalar buraya sermayelerini getirirken, ülkeyi hem sömürmüş hem de amaçlı ya da amaçsız olarak kendi kültürlerinin yaygınlaşmasını sağlamışlardır (Swietochowski, 2004, s. 20-39). Böylece Azerbaycan'ın petrol nedeniyle, modernleşme ya da Batılılaşmaya hızlı bir biçimde girdiği düşünülebilir. Batılı güçlerle birlikte İran'ın ve Rusya'nın da güç mücadelelerine sahne olan Azerbaycan, Rus ihtilaliyle de sömürülen olma durumundan kurtulamamıştır. İhtilalin ilk dönemlerinde, Müslümanların devrime yönelik desteğini kazanmak amacıyla Lenin'in Müslüman halklarla arasını iyi tutmaya çalıştığı görülse de⁵; Stalin ile birlikte bu ilişkiler bozulmuş, oluşturulmak istenen Sovyet insanı için Müslüman halkların dini, dili ve kültürü değiştirilmeye çalışılmıştır (Yaman, 2008, s. 60-61). I. Dünya Savaşı sürecinde de işler Azerbaycan Türkleri için kolay olmamıştır. Zira Bolşevik İhtilali nedeniyle Rusya savaştan çekilmiş gibi görünse de İngiltere; Ermenistan-Gürcistan-Azerbaycan'dan oluşan Güney Kafkasya hükümetinin Rusya'dan bağımsız olarak savaşa devam etmesini istemektedir. Ermenistan ve Gürcistan, Osmanlı Devleti ile Rusya tarafından imzalanan Brest Litovsk Anlaşmasını kabul etmezken, Azerbaycan kardeş ülke olarak gördüğü Osmanlılarla savaşılmasını istemez. Bu dönemde, Turan birliğine zemin hazırlamak amacıyla, Azerbaycan'da İttihatçıların örgütlenmeye çalıştığı da görülür (Akdes, 1970, s. 512). Bölgede oluşan Gürcü-Ermeni bloğuna karşı, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Müslümanları birleştirmeyi hedeflediğini söylemek gerekir (Saydam, 2010; Bal, 1997, s. 29-91).

⁵ Rus İhtilali'nin öncelikli amacı; Çarlığın yaygınlaştırmaya çalıştığı Rus milliyetçiliğini yok edip, farklı milletlerden insanların birlikte yaşayabileceği bir ülke kurmaktır. Fakat zaman içinde, milliyetçi hareketin içindeki devrimci nüveyi sezen Lenin de Rus milliyetçiliğinin ülkede birleştirici bir rol oynamasını ister. Yöntemlerin şiddeti ve diğer milletler üzerindeki baskı, Stalin ile en yüksek seviyesine ulaşır (Kaymaz, 2022, s. 4).

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkleri ile yakın ilişkilerin de etkisiyle, Azerbaycan Türklerinin yayınlarında sık sık Osmanlı'dan ve İmparatorluk'ta yaşayan kardeş milletten bahsettikleri görülür (Ağayev, 2006, s. 296-310). 1905 senesi sonrasında Ermenilerle artan çatışmalar, Türk milliyetçiliğine yönelik desteği yükseltirken özellikle Türkiye'ye yönelik ilgi ve sevgiyi artırmıştır. Balkan Savaşları sırasında yaşanan sıkıntılarda, Türkiye'ye destek olan Azerbaycan Türklerinin yardım topladıkları ve hatta "Kafkas Gönüllü Kıt'ası" adı altında Osmanlı'ya savaşta destek gönderdiklerini söylemek gerekir (Baykara, 1964, s. 72). Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü işgalden kurtarması da aradaki bağları güçlendirici bir başka etki olmuştur (Kazımov, 2019). Ancak İngiltere, Almanya ve Rusya'nın güç mücadelesi içerisinde bulunduğu petrol zengini bu bölge için Osmanlı Devleti'nin çok dikkatli hareket ettiği de anlaşılmaktadır. Rusya'nın da olaylara müdahil olması, Ermeni çetelerle mücadeleler, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile arasındaki kara yolunu güvende tutmak istemesi gibi nedenlerin Bakü'nün kurtuluşunu İslam-Hristiyan mücadelesine dönüştürdüğü söylenebilir (Ağayev, 2006, s. 43). Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve sonrasında yaşanan süreç, Azerbaycan Türklerine yeterli yardımın götürülmesine engel olmuş ve 1920 yılında Sovyetlerin Bakü'yü işgal etmesiyle, 1918-1920 yılları arasında sadece iki yıl yaşayan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti fiilen sona ermiştir (Akarslan, 2022, s. vi). İşgal ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1921) kurulmuş ve sonraki süreçte, 1922 tarihinde Azerbaycan, Sovyetler Birliği'ne bağlanarak bağımsızlığını kaybetmiştir (Göl, 2016). Bu noktada, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Sovyetlerin yardımını alabilmek adına Azerbaycan'ın işgaline sessiz kaldığı yönünde yorumlar da vardır (Ağayev, 2006, s. 124-134). Nitekim Azerbaycan'ın Türkiye'nin içinde bulunduğu sıkıntılara hem hükümet hem de toplum olarak büyük ilgi gösterdiği ancak aynı ilginin Anadolu kamuoyundan gelmediği yönünde de tespitlerin varlığını bu noktada belirtmek gerekir (Ağayev, 2006, s. 69).

Bu siyasal gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan modernleşmeye başlamış ve aynı dönemde milliyetçi duyguların da yükselişe geçtiği gözlemlenmiştir. Bu noktada, Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde bir engel olarak ortaya çıkan Rusya faktörüne de değinmek gerekir. Zira, Rusya'nın kendi sınırları içerisindeki toplulukları Ruslaştırma isteği ve bu yönde uyguladığı politikalar, Azerbaycan'ın milli kimliğini oluşturmasında büyük engel teşkil etmiştir (Rzayev, 2020, s. 123; Can, 2017). Örneğin, Çarlık döneminde özellikle İlminskiy'nin her topluluğun ayrı dillere evrilmesine destek veren projesiyle, Türk topluluklar birbirini anlayamayacak duruma gelmişlerdir (Alagöz, 2014, s. 55-95). Bundan başka; Rusya'nın Hanlık saraylarını yok etmesinden sonra, Azerbaycan'daki fikir hayatının söndüğünü söylemek gerekir

(Açıkkaya 2010, s. 406). Rusya'nın engellemeleri nedeniyle eğitim alamayan Azerbaycan toplumunda, aydınların yetişmesi de güç olmuştur. Nitekim, İran ve Osmanlı etkisini zayıflatmak için Kuzey Azerbaycan'da Rusça eğitim verecek Rus devlet okullarının açılmasını kararlaştıran 1829 tarihli nizamname de yine Azerbaycan'ın kendi kimliğini unutması ve Türk aydın yetişmemesi için atılan bir adım olarak değerlendirilebilir (Abbaslı, 2019, s. 15). Rus eğitimi alan az sayıdaki Azerbaycan aydınına güvenmeyen Çarlık yönetimi, bu aydınları Pantürkist ya da Panislamist olmakla suçlamış ve yönetici kesimde görev vermemiştir. Ayrıca, Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan'da hiçbir yüksek öğretim kurumu açılmasına da izin verilmemiştir (Neciyev, 2010, s. 192). Türkçe diliyle eğitim veren okulların açılabilmesi için 1874 yılına kadar beklemek gerekmiştir (Neciyev, 2010, s. 171). Rus dili dışında eğitim veren okullara uzun süre Rus yetkililerce izin verilmemesi, yüksek öğretim kurumlarının açtırılmaması, Türklerin devlet kadrolarında istihdam edilmemesi gibi gelişmeler, Azerbaycan Türklerinin kasıtlı olarak cehalete terk edildiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Ancak Tagiyev, Asadullayev, Nagiyev gibi petrol zenginlerinin ortaya çıkışıyla maddi desteğe kavuşan Türk aydınlarının, milli kültür ve milli eğitimin gelişmesi için çaba harcadıkları görülür (Akarşlan, 2022, s. 48). Nitekim, Tagiyev'in çabaları neticesinde, 1901 yılında Bakü Müslüman Kız Mektebi açılabilmiştir (Muttalimov, 2019, s. 48). 1905 tarihinden sonra hızla büyüyen bu çabalar zaman içerisinde meyvelerini verir.

XIX.yüzyılda Azerbaycan Türklerinin, Rusya'da ve Avrupa'da yeni fikirlerle tanıştığı görülür. Bu Türk aydınlar, Avrupa ya da Rus okullarında okumalarına rağmen milli fikirlerini geliştirmişler ve bu milli ülküyü halka yaymaya çalışmışlardır. Mirza Fetali Ahundov, Seyyid Azim Şirvani, Celil Memmedguluzade, Hasan Bey Zerdabi, Habib Bey Mahmudbeyov, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov, Abbas Sehhet, Feridun Bey Köçerli, bu önemli aydınlardan bazılarıdır (Abbaslı, 2019, s. 25-28). Bu aydınların arasından, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Fethali Ahunzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu'nun düşüncelerine yakından bakmak gerekir. Zira adı geçen aydınların Azerbaycan Türklerinin milliyetçiliğinin temellerini atarak, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına öncülük ettikleri söylenebilir (Ahmadov, 2005, s. 31).

Mehmet Emin Resulzade; Tekâmül (1906-1907), İrşad (1905-1908), Füyuzat (1906-1907) ve Terakki (1908-1909) gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmış ve Azerbaycan'ın düşün hayatına önemli katkılar sunmuştur. Ulusal birlik taraftarı olan Resulzade, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunda baş aktörlerden biri olmuştur (Yaghnalı, 2023). Müsavat Partisi'nin önde gelenlerinden biri olan Mehmet Emin Resulzade, ümmet ve millet kavramlarının farklılığına vurgu yaparak, dinin bir milleti oluşturan öğelerden sadece biri

olduğunu söyler. Ona göre millet, dil ve kültür birliği temelinde yükselmelidir ki bu bağlamda millet tanımını laik temellere oturttuğu söylenebilir (Swietochowski, 1988, s. 109). Bundan başka Resulzade'nin, Müslümanlar arasındaki cehalete karşı olduğunu söylemek gerekir. Ancak Türk kültürünü ve dilinin korunması gerektiğini de her zaman vurgulamıştır (Çağla, 2002).

Ümmet fikrinden millet fikrine doğru yönelen sadece Resulzade değildir. Dönemin önemli aydınlarından Ali Bey Hüseyinzade de millet ve ümmet düşüncesini ayrı olarak ele almıştır (Hasanlı, 2017, s. 51-52). Tıbbiyeyi İstanbul'da okuyan, Osmanlı aydınları ve siyasetçileriyle yakın ilişkiler kuran Hüseyinzade, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından biri olmuştur (Yaghnalı, 2023). “Türkleştirmek, İslamlaştırmak, Avrupalılaştırmak” sözünü ilk olarak Ali Bey Hüseyinzade söylemiş ve bu sözü bir slogan haline gelmiştir (Abbaslı, 2019, s. 132). Hüseyinzade'nin sloganlaştırdığı bu düşüncenin daha sonra Ziya Gökalp tarafından benimsendiğini de bu noktada belirtmek gerekir (Yaghnalı, 2023, s. 95; Uca, 2010). Dönemin diğer önemli aydını Fethali Ahunzade (1812-1878), Türk dilinin korunmasına ve gelişmesine büyük önem vermiş, Türk diline uymadığını düşündüğü Arap alfabesine karşı çıkmış ve hatta yeni bir alfabe üretmiştir. Alfabe konusundaki çabaları karşılık bulmasa da faaliyetleri kendisinin önemli bir aydın olarak Azerbaycan tarihinde yer almasını sağlamıştır. Türk halkının içinde bulunduğu durum üzerine de düşünen ve çözüm yolları araştıran Ahunzade, halkın içinde bulunduğu geriliği ve cahilliği, atalardan gelen batıl inançlara bağlamıştır. Dedelerinin dindarlığını reddeden Ahunzade, dinin toplumun gelişmesinde bir engel olduğunu düşünmüştür. Kadınlara yönelik toplumsal bakışı reddeden düşünür, eğitimsiz bırakılan kadınların batıl inançlara daha çok meyil ettiğini iddia etmiştir. Bundan başka, Doğu'daki yönetim şekillerini de benimsemeyen Ahunzade, her türlü yalan, şiddet ve soygun düzenine karşı olmuştur (Ahmadov, 2005, s. 33-67). Feridun Bey Köçerli de Fethali Ahunzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi Türk dilini korumaya büyük önem vermiş, Türk dilinin yabancı dillerin etkisinden korunması gerektiğini belirtmiştir. Hatta bu amacı gerçekleştirmek için eski kaynaklardan yararlanmayı bir çözüm yolu olarak sunmuştur (Aslan, 1983, s. 126, 130). Eskilerin ezbere dayalı eğitimine karşı çıkmış, modern bir eğitim oluşturulması gereğini de ortaya koymuştur (Kaplan, 2022, s. 10)

Ahmet Ağaoğlu ise Azerbaycan'ın ilk gizli siyasal örgütü olan Difai'yi (1905) kurmuş bir düşünürdür (Mehmetoğlu, 2004, s. 45). Ali Bey Hüseyinzade ile *Hayat* dergisini 1905-1906 çıkarmış, 1905-1907 yılları arasında ise *İrşad* dergisinde yazılarına devam etmiştir. Yaşamı boyunca farklı düşüncelere savrulsa da ümmet fikrinden Türk milliyetçiliğine doğru yönelmesi kendisinde dikkat çeken önemli bir özelliktir (Hasanlı, 2017, s. 51-52). Halkı kandırmaya

çalışan mollaların, gerçek İslam'ı değil de batıl inançlarla yoğrulmuş bir dini anlattığını söyleyerek; hurafelerden arındırılmış bir din anlayışının geliştirilmesi gerektiğini anlatmıştır.

1905 yılı sonrasında Çarlık rejiminin baskılarından kaçan Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Nesib Bey Yusufbeyli, şair Muhamet Hadi, gazeteci Karabey Karabekov gibi önemli şahsiyetlerin İstanbul'a geldiği görülür. Bu noktada, Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında çift taraflı bir etkileşimin varlığını da belirtmek gerekir. Nitekim Ziya Gökalp'in milliyetçi fikirlerini şekillendiren ve Azerbaycan'da Türkçülük fikrini ilk defa dile getiren kişinin Ali Bey Hüseyinzade olduğu tekrar hatırlanmalıdır (Swietochowski, 2004, s. 70; Akçura, 1978, s. 183). Bundan başka, *Füyuzat* (1906-1907) adlı Azerbaycan'da çıkan haftalık derginin yazarları arasında Hüseyin Cavit, Abdülhak Hamit Tarhan, Abdullah Cevdet ve Tevfik Fikret'in bulunması Osmanlı Devleti ve Azerbaycan aydınları arasındaki yakın ilişkileri gösterir niteliktedir (Akarslan, 2022). Yine *Işık* dergisinde Namık Kemal, Abdülhak Hamid Tarhan, Nigâr Hanım, Tevfik Fikret ve Ahmet Mithat Efendi'ye ait yazıların yayınlandığı görülür (Aydın, 2018, s. 41). Ayrıca yeni alfabe hususunda çalışmalarda bulunan Ahundov'un bu konu ile ilgili Osmanlı Devleti'ni ziyaret ettiği, konuyu Cemiyet-i İlmiyye-yi Osmaniyye'ye arz ettiği, istediği sonuca ulaşamasa da kendisine itibar gösterilip teklifinin dikkatlice incelendiği bilinmektedir. Hatta bu teklifin daha sonra Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından övüldüğü de görülür (Hasanlı, 1998, s. 35-55).

Azerbaycan ve Türk aydınları arasındaki ilişkiye bir başka örnek, Ahmed Cevad olarak gösterilebilir. Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp öncülüğünde gelişen Millî Edebiyat akımının, bir Azerbaycan aydını olan Ahmed Cevad'ı etkilediği anlaşılmaktadır. Azerbaycan Millî Marşı'nın güftesinin şairi olan Ahmed Cevad, Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti tarafında savaşmış, edebi kişiliğiyle de Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'ten de övgüler almıştır (Kurban, 2020). Ahmed Cevad'ın hocası ise Hüseyin Cavid'dir. Azerbaycan'ın önemli aydın ve sanatçılarından olan Hüseyin Cavid'in hocasının Türkiye Cumhuriyeti Millî Marşı'nı yazan Mehmed Akif Ersoy olması ve Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik'den de etkilenmiş olması önemli bir noktadır (Akgün, 2017, s. 2403)

Osmanlı'da, Rusya'da ya da Avrupa'da eğitim görerek yurda dönen Azerbaycan'daki Türk aydınlarının, kurdukları *Ekinci*, *Keşkül*, *Şark-ı-Rus* gazeteleri ile *Molla Nasrettin* ve *Rehber* adlı dergilerde, ana dilde eğitim, milli bilinç ve kadın hakları ekseninden yayınlar yapıldığı görülür (Abbasi, 2019, s. 28; Yeşilot, 2012; Türkyılmaz, 1998). Dolayısıyla bu dönem, milli bilincin hızlı bir biçimde oluşmaya başladığı zaman dilimi olarak da düşünülebilir. Nitekim, Tatar ya da Müslüman değil de "Türk" kelimesinin kullanılması gerektiğini ilk defa yazan *Açık Söz* adlı gazete, 1915-1918 yılları arasında Mehmet Emin Resulzade tarafından

çıkarılmıştır (Akarşlan, 2022, s. 38). Bundan başka, Neriman Nerimanov, Feridun Bey gibi aydınların, Rusça eğitim alan ve sonrasında kendi dilinden utanan Türkleri eleştirdiği görülür (Adıgüzel, 2007).

Azerbaycan'da kurulan yeni bağımsız hükümet, Osmanlı Devleti'ne ve Avrupa'ya eğitim almak için öğrenciler gönderir ki bu çabalar Azerbaycan'ın modernleşmesi için gerekli kadroların oluşturulmasına olanak hazırlar (Hasanlı, 1998, s. 152). Osmanlı Devleti'nden de eğitimci ve öğretmenler talep edilmiştir. Bölgeye gönderilen ilk Osmanlı Türk muallimi Ahmet Kemal Bey'in çalışmaları sayesinde, Azerbaycan'a daha fazla öğretmen ve kitap gönderilmiştir (Akin, 2018, s. 2206). Rusların Azerbaycanlı Türklerin eğitimine ilgisiz kalması ve hatta diğer azınlıkların sahip olduğu hakları kendilerine tanımaması, Azerbaycanlıların Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını ve yardım isteğini artırmıştır (Albayrak, 1998, s. 50). Bu eğitim desteği sayesinde Azerbaycan Türkçesi'nin İstanbul Türkçesine yaklaştığı görülür ki Osmanlı Devleti'nden giden muallimlerin kurduğu eğitim sisteminin bunda rolü büyüktür (Albayrak, 1998, s. 50-99). Nitekim 1917 ve 1919 yılları arasında üç yüz den fazla öğretmenin Osmanlı Devleti'nden Azerbaycan'a gittiği tespit edilmiştir (Çelik, 1996). Bu dönemde Azerbaycan'daki Türk toplumunun milli bilincini geliştirmek için yapılan yayınlar sıklaşır. Örneğin, Doğu'nun Gogol'u olarak adlandırılan Mirza Fetali Ahundov, amacının bilimi geliştirmek, cehaletle savaşmak olduğunu ve Avrupa'ya yetişilmesi gerektiğini savunmaktadır (Kürekçi, 2015, s. 27-30; Abbaslı, 2019, s. 37). Ayrıca Mehemed Tağı Seferov, Hüseyin Sultan Kengerlinski gibi aydınlar, Türkçe eğitim veren okullar açmak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Nitekim, Seyyid Azim Şirvani'nin Türkçe eğitim veren okulu büyük ilgi toplar. Mir Mövsüm Nevvab'ın Şuşa'da ve sonrasında Mirza Hasan'ın açtığı okullar aynı minvaldedir. Yine bu dönemde sadece Azerbaycan Türklerinin eğitim aldığı Rus-Tatar okulları da açılır ki burada hem Rusça hem de Türkçe dersler verilmektedir (Abbaslı, 2019, s. 76).

Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi ünlü zenginler de eğitime destek olmuş, halkın ilerlemesi ve kadınların bilinçlenmesi için faaliyetlerini sürdürmüştür. Tagiyev bir konuşmasında, kızların eğitimsiz bırakılması nedeniyle yurt dışına giden Türk gençlerinin eğitimli yabancı kızlarla evlendiğini ve yabancılardan olan çocukların da Türk milletini temsil edemeyeceğini söyler (Durmaz, 2010, s. 102). Türk erkeklerinin yabancı kızlarla evlenmeleri sorunu başka yayınlarda da dile getirilir ve Türk kızlarının eğitilerek bu sorunun çözülebileceği anlatılır (Aydın, 2018, s. 30; Sariahmetoğlu, 2012). Hüseyin Minasazov, Üzeyir Hacıbeyov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov gibi yazarların eserlerinde kadın konusu merkezde yer almış ve kadının eğitimi ile toplumdaki yerinin geliştirilmesi için çaba harcanmıştır (Uygur, 2005). Yapılan yayınlarda Avrupa milletlerinden geri kalmanın ve Türkçeyi doğru konuşmanın

sorumlusu olarak anneler gösterilerek, kızların eğitilmesi gerektiği kaydedilir (Aydın, 2018, s. 74). Verilen örneklere göre Türk çocuklar sokakta birbirleriyle dövüşürken, Rus çocukları evlerinde kitap okumakta ve resim çizmektedir ki bunun sorumlusu eğitimsiz Türk anneleridir (Aydın, 2018, s. 76).

Milli kimliğin inşası yönünde çeşitli adımlar atılırken, bu dönem aynı zamanda modernleşmenin de hız kazandığı bir dönemdir. Eğitim, kızların okutulması, kılık-kıyafet gibi konulardaki modernleşme çeşitli tartışmalar doğurmuştur. Modernleşme konusunda farklı fikirlerin varlığı görülür ki bunların en önemlileri Kadimciler ve Ceditçiler olarak sayılabilir. Kadimciler, İslami geleneklerin yaşatılması taraftarıyken, bu geleneklerde yapılacak herhangi bir değişikliği kabul etmezler. İslami geleneklerde meydana gelecek değişikliklerin, Ruslaştırmanın yolunu açacağı endişesini taşırlar (Efegil, 2003, s. 73). Buna karşın, İsmail Gaspıralı'nın öncülük ettiği Cedit hareketinin amacı ise İslam'ı hapsedildiği dar anlayıştan kurtarmak, halka okuma-yazma öğretmek, müfredatın yeniden düzenlenmesidir (Kanlıdere, 2004, s. 150; Curayeva, 2002, s. 633). Bu görüşü benimseyenlerin açtığı Usul-i Cedit okullarının Azerbaycan toplumunun aydınlanmasında büyük rol oynadığı düşünülür (Kastrati, 2017, s. 266). Ceditçiler; modernleşirken, Türklere ait kültürel özelliklerin ve en önemlisi de dilin kaybedilmemesi gerektiğine inanırlar (Kaplan, 2022, s. 10). Türkler arasında ortak bir dil oluşturulması gerektiğine inanan Ceditçilik akımının, Azerbaycan Türkleri gibi diğer Rusya Müslümanlarının da kendi milli benliklerinin farkına varmasına yardımcı olduğuna yönelik yorumların bulunduğunu belirtmek gerekir (Alagöz, 2014: 159). Farklı yorumlar mevcutsa da Cedit Hareketi sayesinde, 20. yüzyıldaki modern milliyetçi Türk hareketinin Azerbaycan'da doğmasına zemin hazırlandığı söylenebilir (Çağla, 2002, s. 27). Kısacası, Azerbaycan Türkleri özellikle 19.yüzyılda modernleşme ve milliyetçilik konularında önemli gelişmeler yaşamışlardır. Ülkelerinin modernleşmesinde ve milli bilincin uyandırılmasında başı çeken aydınların, petrol zengini Azerbaycan Türklerinden destek aldığını unutmamak gerekir. Bu durum, modernizm, kapitalizm ve milliyetçilik arasındaki sarmalı da gözler önüne sermektedir.

3.Bulgular

Kardeş Kömeği mecmuasının içerik analizi ile incelemesinde, milliyetçilik ve modernizm konularının harmanlandığı yazılarla karşılaşılır. Bu yazıları kabaca iki başlık altında toplamak mümkündür. Birinci olarak, *modernleşme ve Türk kimliği arasındaki ilintiye* değinen yazıları zikretmek gerekir. Bu yazılar çoğunlukla; dilde birliğin olmaması, toplumdaki gerilik anlayışı, Türkler arasında birlik ve beraberliğin bulunmaması gibi hususların Türk kimliğine etkisi üzerinedir. İkinci olarak, Türk toplumunun modernleşme hususundaki geç kalışının; savaşlar,

Rus etkisi ve özeleştiril bir tavırla atalet üzerinden yorumlandığı görülür. Bu yazıların detaylı incelemesiyle, modernizm ve milliyetçilik olgularına yönelik tutumlar daha iyi anlaşılacaktır.

Türklerin kimliklerini kaybettikleri düşüncesinin, genel olarak yazılara hâkim olan bir tema olduğunu kaydetmek gerekir. Türklerin kimliklerini kaybetmelerinin en önemli nedeni ise *birlik ve beraberlik* anlayışından uzak bir tutum sergilemeleridir. Örneğin Ömer Faik Nemanzade, “Ben Kimim” adlı makalesinde, Türklerdeki birlik ve beraberlik eksikliğinden yakınmaktadır. Nemanzade, Türklerin kendi soyunu ve milletini tanımamasını, “en büyük günahlardan” ve “silinmez lekelerden” biri olduğunu söylemektedir. Ona göre bu leke, “yaman leke”dir. Hatta “bir kangren yarasıdır” ki milletin varlığını yavaş yavaş kemirip yok etmektedir. Türk milletinin, Türkler arasında dahi yeterince tanınmadığını, “sersemlik ederek dolaşan” Türklerin, bilmedikleri bu millet için fedakârlık etmeyeceğini söylemektedir. Türkler kendi milletlerinin ismini telaffuz etmekten dahi “aciz” kalmışlardır. İnsanlara ‘kimsin’ diye sorulduğunda “Sunniyim, Şiiyim, Babiyim” gibi cümleler işitildiğini ancak bunların birer mezhep ve akide olduğunu belirtir. Halbuki soy ve millet başkadır. “Dünyada küçük bir böceğin, en yaramaz otun bile soy ve cinsi belliyken bu kadar büyük insan topluluğunun bir cinsi yok mu?” sorusunu soran Nemanzade, Türklerin birbirine yabancı gibi olduğunu, birlik olamadığını dile getirir. Farklı mezheplere ait olmalarından dolayı Türklerin birbirlerini “düşman” gördüğünü, birbirlerinden yüz çevirdiğini anlatır. Halbuki Amerikalıların dahi Tebriz’e gelip Şii Türklere ilgi gösterdiğine dikkat çekerek, “biz Kafkas Türkleri İranlı Şii Türk kardeşlerimize yüz çeşit ad takıp arkadan bin türlü laf edip kendimizden uzaklaştırıyoruz” demektedir (Nemanzade, 1917, s. 8). Ayrıca Tiflis sokaklarında aklıktan can veren İranlı Türk amelelerine Farşlı gözıyla bakıp geçildiğinden ve felaketlerinin soğukkanlılıkla izlendiğinden şikâyet eder.

Yazara göre İslam dini bir ağaç, mezhepler de o ağacın birer dallarıdır. Ağacın büyümesi için dallarının mutlak büyümesi genişlemesi gerekir. Bunun için onlara yol ve fırsat verilmesi gerektiğinin bilinmediğinden yakınıdır. Her akide sahibinin tüm güçlerini karşı akideyi yenmek için kullandığını, bu davranışın da ataların yaptığı hataları tekrar etmekten başka bir anlamı olmadığına inanır. Şöyle der: “insanlığa zarar vermeyen akide ve hürriyetten bize ne zarar gelebilir?” ve devam eder: “Biz halen gözlerimizi kapayıp ölenleri diriltmek, dirileri öldürmek sihribazlığından, hurafelere ve hayalet kurban olmaktan, ilkelikten, cehaletten kurtulamayacak mıyız?” (Nemanzade, 1917, s. 10).

Kafkasya’da yaşayan Şii Türklerin “daha gafil” olduğunu düşünen yazar, bu topluluğun kendi asıl ait olduğu millettten yani Türklerden daha fazla uzaklaştırmak istediğini; okullarını, mescitlerini ve meclislerini ayırdıklarını belirtir. Kendilerine Şii-Fars rengi vermeye çalışarak,

çocuklarından Türkçeyi dahi esirgemekte, kendi dillerini küçümsemektedirler. İran'da yaşayanlar Türkler de farklı değildir. Şöyle seslenir: “Niye özünü, kendini bilmek istemiyorsun, niye varlığından, soyundan ve kimliğinden haberin yok. Niye 'ben Türküm' diyemiyorsun”. Ona göre dünyada Şii, Sünni, Babi adları yokken Türk vardır. Söylediğine göre İslamiyet Arabistan'da doğmadan evvel bile, Türkler Altay'ın eteklerinde etrafın güzelliğini seyredip zevk alıyordu. Türklerin özünden habersiz olmasına üzülen, medeniyetin izlerinin henüz Bağdat, Şam, Paris ve Londra'da yokken Türk yurdunda medeniyetin bulunduğunu söylemektedir. Ancak bunu bugünkü Türklerin unutmuş olmasını, “milli şuurdan yoksunluk” olarak görmektedir (Nemanzade, 1917, s. 10).

Dil birliğinden yoksun olunması da Türk kimliğini etkileyen ikinci bir faktördür. Nemanzade bu konuya da değinir. Artık silkinip uyanmak gerektiğini dile getiren Nemanzade'nin kısaca değindiği Türk dili meselesine dergide Salman Mehmed Eminoğlu Turhan'ın daha detaylı ele aldığı görülür. “Kul” adlı yazısında Türk şairlerin şiirlerinin ve diğer ediplerin eserlerinin Arap ve Fars boyunduruğunda olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta Türklere verilen adlar da yine bu iki dilin esiridir. Yazdığına göre Ebu Nasır Farabi, İbni Sina, Celalettin Rumi, Cevheri, Hosrov Dehlevi, Nizami Gencevi, Hakani Şirvani gibi düşünürler Türk oldukları halde yazdıkları eserleri baştan sona Arap ve Fars dillerinde yazmışlar ve sonradan gelen şairler de onların izinden gitmiştir. Türk sultanlarının Fars dilinin revaçta kalması için gayret sarfetmelerini de ayrıca doğru bulmamaktadır. Verdiği örneğe göre Sultan Mahmud, Firdevsi'ye *Şahname* adlı eserindeki her beyit için bir altın vaat ettiği zaman, Türklerin Firdevsi'si olan Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacip henüz sağdır. Şöyle der: "sırf Türk dilinde bir kitap, bir yazımız yoktur ki o yazıya bakıp ferahlayalım" (Salman, 1917, s. 24).

Hadisler, hutbeler, dualar, ziyaretler, hepsi Arapça ya da Farsça yazılmakta ve söylenmektedir. Yemek yedikten sonra bir milli şairimizin yazdığı Türkçe bir dua okunsa, büyük günaha girileceğinin sanıldığını, her işte aşırılığa gidildiği gibi kulluk vazifesinde de ileri dereceye gidildiğini düşünür. “Müminliğimizi bir daha isbat etmek” için başka insanlara kul olduğunu iddia eder. Yanlış kulluk etme davranışını çocuklara takılan isimlerde de gören Salman Mehmed, aslında çocuklara takılan birçok Arapça ismin putperest Araplara ait olduğunu iddia eder. Ataların ihmalinden o adların, masum Türk çocuklarına verildiğini ve çocukların da kula kulluk etmeye mecbur edildiğini belirtir. Ona göre çocuklara güzel Türk adları koymalı kendilerini de Türklük ruhundan beslemeliyiz. Ayhan, Gökhan, Günhan, Yıldızhan, Arslan da yazarın örnek olarak gösterdiği Türk isimleridir. Bir Arabın kendi adlarını bırakıp çocuğuna Türk adı koyabileceğine, Fars şairinin ana dilini bırakıp Türk dilinde büyük

divan kaleme alabileceğine inanmadığını belirterek, bu kölelikten kurtulmak için çalışılması gerektiğini söyler. Başka medeniyetlerin kölesi olmamak için diline ve kendi kimliğine sahip çıkılması gerektiğine inanmaktadır.

Benzer şekilde Seyyid Hüseyin “Ağaran Dişler” adlı yazısında Türk dilinin karşı karşıya kaldığı tehlikeyi dile getirmektedir. Yazdığına göre milli bir meselenin çözümü için bir araya gelen mühendis, doktor, muallim ya da yüksek eğitim görmüş genç ve ihtiyarların hepsi Rusça konuşmaktadırlar. Bu kişilerin, "isteklerini Türkçe ifade etmekten aciz olduklarını söylemeleri" yazarı ümitsizliğe düşürmektedir. Ancak tam aksi şekilde eğitim görmemiş gençler Türkçe kullanma eğilimindedir. Bu noktada şöyle sorar: "Bugün bir kıvılcım nazarı ile baktığımız okullarımızın yarın bir güneş olarak üstümüze çöken kara dumanları yok edecekleri yerde; ateş olup bizi ve benliğimizi mi yakıp yok edecekler" (Seyyid Hüseyin, 1917, s. 29). Ancak milli bir eğitim alan ve kendi dilini bilen kızların, ileride ana olduklarında "gitgide milletinden uzak düşen" Türk doktorların, avukatların, mühendislerin, muallim ve mürebbiyelerin yabancılaşmasına, kendi dillerini konuşmayı reddetmelerine izin vermeyeceklerdir.

Türklerde birlik eksikliğinin Türk dili ile bağlantısını kuran Muhammed Ayaz el-İshaki, “Hayat Mücadelesi” adlı yazısında diğer Türk topluluklarının dillerini anlamayan Türklerin, birbirlerinin yaşadığı sorunlara kayıtsız kaldıklarından şikâyet eder. Örneğin Azerbaycan’da önemli olan bir mesele Rusya’da yaşayan diğer Türkler için önem arz etmez. Bu yüzden tüm Rusya Türkleri için ortak bir dilin vücuda getirilmesi gerektiğini yazan el-İshaki, ilkokullarda Türklerin edebiyatları hakkında bilgi verilmesini, farklı coğrafyalar arasında evliliklerin artırılmasını önerir.

Aynı soruna temas eden Şefika Efendizade, “Kadın Sesi” adlı öğretici hikayesinde konuya çocukların eğitimi üzerinden yaklaşır. Ona göre Türk ailelerin, özenti sonucu yabancı mürebbiyelere evlatlarını teslim etmeleri Türk çocuklarının hem dillerini hem de kültürlerini unutmalarına neden olmaktadır. Nitekim yazdığı hikâyenin başkahramanı Feride Hanım, uzun süre Avrupa’da yaşadığı ve yabancı dili mükemmel derecede konuştuğu halde, yine de evde sadece Türkçe konuşulmasını sağlamaktadır. Ancak herkes Feride Hanım gibi değildir ve Türk evlerinde, “milli adetlerin yerine ecnebi adetleri” ve “milli dil yerine ecnebi dili” konulmuştur (Şefika Efendizade, 1917, s. 34).

Türklerin kendi kimliklerini Ruslaşma ve Batılılaşmaya feda etmelerinin altında yatan üçüncü neden ise *Türklerin kendilerini bu medeniyetlere göre daha geri görmeleridir*. Muhammed Ayaz el-İshaki’nin “Hayat Mücadelesi” adlı yazısında Ruslaşmaya dair verdiği günlük yaşamdan bir örnek, Rus hanımlarının dahi Türk hanımlarına göre daha üstün görüldüğünü göstermektedir. Söylediğine göre Kafkas aydınları ve zenginleri kendi milletine

ait Şark kadınları yerine Mariyaları tercih etmektedir. Mariyaların, sosyal hayatın daha fazla içinde olmasından dolayı Türk erkeklere daha çekici geldiklerini tespit etmiştir. Mariyalar, daha ileri görülmektedir. Ancak bu durum da Türk milletinin kültürünü yabancı etkisine açmakta ve Mariyaların kültürünün tesiri altında bırakmaktadır. Halbuki, orta halli Türk ailelerin kızları hem giysi hem de bilgi yönünden Rus hanımları ile aynı seviyededir. Durum böyleyken şöyle sormaktadır: "Türk halklarının iki büyük boyunun oğulları-kızları, birbirine el verirse ruhen ve manen ittifak için büyük adım atılmaz mı?". Ona göre bu gibi evlilikler devam etse Kafkaslı ve Kıyımlı arasındaki münasebetler daha sağlam hale gelir ve samimileşir. Ona göre Rusya Türklerinin birleşip anlaşmasıyla, Rusya'nın Türkler arasında kurduğu duvarın birinci taşı düşürülecek ve milli-manevi değerleri devam ettirme meselesi çözülmüş olacaktır (Muhammed Ayaz el-İshaki, 1917, s. 23).

Seyyid Hüseyin, "Ağaran Dişler" adlı makalesinde yazdığına göre Türklerin hazırladığı piyeslere "milli adetleri" göreceği inancıyla gitmekte fakat "Müslüman ve Türk ruhunu" görememekte ve "millet kokusu"nu alamamaktadır. Müziği Avrupalı, örf adetleri Avrupalı, meclis düzeni Avrupalı, konuşmalar ve hareketler hep Avrupalıdır. Bunun nedenini sorduğunda ise Avrupalı müzikten daha fazla hoşlanıldığı cevabını almaktadır (Seyyid Hüseyin, 1917, s. 29). Türk toplumunun Ruslara ya da Batılılara yönelik özenti içinde olması, Türk ailelerin yabancı mürebbiyeler tutarak çocuklarını yetiştirmeleri bağlamında Şefika Efendizade'nin, "Kadın Sesi" adlı hikayesinde anlatılmıştır. Herkesin kendi adetlerini çocuklara sevdirmeye çalışacağını, bu yüzden de kendi adetlerinizi öğretebilmek için annelerin çocukların bakımıyla bizzat ilgilenmesi gereğini söylemektedir. Dolayısıyla bugünkü felaketin "biz kadınlar"a ait olduğunu düşünmektedir. Çünkü çocuklar ilk terbiyeyi, milli ruh ve milli vazifeleri ana kucağında öğrenmelidir, yabancı mürebbiyelerden değil.

Hikâyeye göre birçok Türk ailenin evinde ecnebi mürebbiye vardır. Ve acı olan ise bundan dolayı Türk ailelerin mutlu ve gururlu olmasıdır. Evlerinde mürebbiye bulundurmaya "meziyet" sayarlar. Halbuki ecnebi mürebbiye "çocukların tabiatını berbat etmekte"dir ancak aileler bununla "övünmekte"dir. Feride Hanım, ecnebi mürebbiyelerde suç bulmaz çünkü onlara "bizim evlatlarımıza kendi adetlerini öğret, hatta becerebilersen kendi milli adetlerimizden nefret ettir, uzaklaştır diye yalvarıyoruz, hediyeler veriyoruz" demektedir. Türk aileler bu ecnebilerin "ne ilminden ne de şeraitinden haberi olmadığı halde, iki kelime bilmekle ileri gittiklerini" düşünmektedirler. Kadınların bir araya geldiklerinde yabancı mürebbiyelerden bahsettiklerini ve bir çeşit "özenti"nin hasıl olduğunu yazar. Bütün Türk aileler bu "özenti dünyası"na girmek isterler. Dolayısıyla ecnebi mürebbiyesi bulunmayan evlerde "huzur" kalmaz (Şefika Efendizade, 1917, s. 34).

Kadınların bu bilinçsizliği ve milli terbiyeden yoksun oluşlarının kabahati, önceki nesillerde bulunur. Zira Türk kadınları, “ilim ve irfan nuruyla ışıklanmaya hakkıyla layık” olmalarına rağmen, eğitim hakkı tanınmadığı için “şimdi köleler gibi hukuksuz, sahra çiçekleri gibi susuz, değersiz” kalmışlardır. “Şimdiye kadar düşünmediler” diyerek, kızlar için daha önceleri milli mektepler, bilgi evleri, kurslar açılmamasından şikâyet etmektedir. Hem kızları eğitimsiz bırakıp hem de ecnebi mürebbiyeye çocukları emanet etmek hem de bunu Türk annesine “senden ne terbiye alacaklar” diyerek yapmak, büyük bir haksızlıktır. Kızların eğitimsizliği problemini vurgulayan yazar, eğer Türk kızları eğitilseydi, “Nur topu gibi oğullarımız ecnebi terbiyesi semeresi olan ecnebi memleketinden birer kızla dönmezdi” demektedir. Eğer bugün bir Türk kıza, Türk olduğu halde mecliste Türkçe konuşmaktan çekiniyor, yarım yamalak ecnebi lisanıyla kendisini ecnebilere benzetmek istiyorsa, Feride Hanım’a göre ektiğimizi biçmekteyizdir (Şefika Efendizade, 1917, s. 33-34).

Hikâyede, özellikle eğitilmiş Türklerden yakınılmakta ve “daha bizleri beğenmiyorlar” sözüyle eğitilmiş kesimin halkı küçümsediği anlaşılmaktadır. Feride Hanım şöyle der: “Yüzümüze bakmaya, sözüme kulak asmaya bile tenezzül etmiyorlar”. Feride Hanım’ın komşusu Paris’te okuyup gelen torununu anlatırken, kimliklerini kaybeden Türklerin varlığıyla tekrar karşılaşılır. Paris’te okuyan torun, döşeğin üzerinde oturamaz, sedirde rahat edemez. Komşu sözlerine şöyle devam eder: "Beni babasını beğenmedi. Konuşmamızı beğenmedi. Hareketlerimizi beğenmedi. Gezişimizi beğenmedi. Bakışımızı beğenmedi. Hiçbir şeyimizi beğenmedi. Evin kurallarını bozmaya adetlerimizi değiştirmeye çalıştı" (Şefika Efendizade, 1917, s. 34). Türklerdeki bu özentiliğin hem Avrupalılara hem de Ruslara yönelik olduğu görülür. Ecnebi mürebbiyeler ya Avrupalı ya da Rus’tur. Kullanılan dil ya Fransızca ya da çoğunlukla Rusçadır. Avrupalılara ya da Rus yaşam tarzına özentiliğin, Türk dilini ve kültürünü koruyamama ve Türkler arasında birlik ve beraberlik tesis edilememesi, Türk kimliğine vurulan en büyük darbeler olarak görülmektedir.

Türk kimliğinin unutulmasına şiddetle karşı çıkan yazarlar, aynı zamanda modernleşme taraftarıdır. Ancak bu modernleşmenin, kimliğin kaybedilmeden yapılmasını isterler. Bu zamana kadar neden modernleşilemediği ve Türklerin neden geri kaldığı sorusuna cevap aramaya çalışırlar. Bu cevaplardan biri *Türklerin sürekli savaşmak zorunda kalmasıdır*. Bu düşüncenin özellikle vurgulandığı yazı Fatih Kerim’in, “Millet Sağ Olsun!” adlı makalesidir. Bu makale, Türklerin savaşmaktan çalışmaya vakit bulamadığı düşüncesini işler. Bütün Avrupa, Türkistan ve Sibirya’nın mültecilerle dolu olmasına rağmen, Türk savaş zedelerinin durumunun daha ağır olduğunu düşünmektedir. Çünkü Avrupalı mülteciler iki buçuk yıldır bu haldeyken, Türk savaş zedeler yedi yıldır bu felaketleri ve acıları çekmektedirler. Bu noktada Fatih Kerim,

Anadolu'nun geri kalmasının bir nedeninin de bu savaşlar olduğunu vurgular. Yazar sorar "Ne zaman Anadolu Türkleri barış halinde yaşayıp imar ile meşgul oldular? Ne zaman silahlarını bırakıp da hayatlarının ve ailelerinin ve kendi istikballerinin temini ile meşgul oldular? Hiç, değil mi?". Ancak bu sırada Sırp, Roman, Belçika ya da Fransız göçmenler kendi ülkelerinde rahat rahat çalışmaktadırlar. Bu milletler, "hayat ve istikballerinin temini yolunda maddi ve manevi temeller" atmışlar, ümitlerini yüksek tutmuşlardır. Fatih Kerim'e göre bu milletlerin savaşa gittiklerinde bile ümitleri tükenmez çünkü Hristiyan aleminin yanlarında olduğunu, Amerika'dan milyonlarla yardım geldiğini bilirler. Fakat maalesef, Anadolu'daki ve Kafkaslardaki göçmenlerin böyle bir ümitlerinin olmadığını savunan yazar, Türkiye'deki halkın "sürekli ihtilaller ve heyecanlar" neticesinde vücutlarının yorulduğunu belirtir. Ona göre İslam dünyasında "sosyal düşüncenin zayıflığı ve millet hissinin yetersizliği", dayanışmaya ve ilerlemeye engel olmaktadır. Bu zorluklar içerisinde dahi Türklerin sabırlı olduğunu düşünen Fatih Kerim, midelerinde bir lokma yokken bile, "sabırlı, itaatli ve zorluklara tahammülü" olan başka bir millet bulmanın zor bulunacağından emindir (Fatih Kerim, 1917, s. 11-13).

Türklerin modernleşmemesinin bir diğer nedeni ise *Rus engelidir*. Örneğin, Mehmet Emin Resulzade'nin "Bizim Gözümüzde Rus Halk Cumhuriyeti" adlı yazısında Türklerin geri kalmasındaki bir etken olarak Ruslar gösterilir. Rusları, Doğu ve Batı arasındaki bir çeşit Çin seddine benzeten Mehmet Emin Resulzade, artık bu duvarın yıkılması gerektiğine inanmaktadır. Ruslar, Doğu'nun Batı ile kaynaşmasına engel olmakta, etkisi altındaki bölgeleri emperyalist düşüncelerle sömürmektedir. Rusya'nın geri bir ülke olduğunu ve bu nedenle kendine bağlı Şark milletlerinin de geri kaldığını belirtir.

Resulzade'ye göre Rus ileri gelenleri Rusya'nın Doğu'da bir medeniyet kurma görevi üstlenmesini gerekli görmüşlerdir. Despot Rusya ise Doğu'da gösterdiği bu siyaseti ile Batı medeniyetine ancak 'ayı hizmeti' gösterebilmiştir. "Dubb-i ekber" (büyük ayı) olmak istediği zamanlarda bile "masallardaki sinek kovan ayı"dan öteye geçememiştir. Rusya'nın Ruslaştırma politikasında çok ileri gittiğini, başka mezhep ve dil sahibi olanların hürriyetten mahrum edildiğini iddia eder. Türklerin kendi anavatanlarında dahi yer-yurt edinmesine izin vermeyen Rusya için, "içinde böyle bir irtica ruhuna malik olan devletten Müslümanların nasıl bir medeniyet alabilecekleri malumdur" demektedir.

Rus despotluğunun, Batı ile arasına çektiği duvarın Çin seddinden daha da güçlü olduğunu düşünür. Nitekim Türkistan yıllarca bu duvarın ardında kalarak medeniyet aleminden ayrılmıştır. Kendi içindeki Türkleri bile "kara perde altında saklayan Rus zulmü", hariçteki Müslümanlarla Türklere de her zaman engel olmuş, buralarda ortaya çıkacak hürriyet hareketlerine hiç fırsat vermemiş, onların üzerinde baskı kurmuştur. Halbuki "muasır garp ile

kadim medeniyet sahibi şark arasında bulunan Rusya, bu iki alemi birini diğeriyle tanıştıracak bir medeniyet işçisi” olabilirdi. Fakat bu “şeref”in “emperyalist Rusya’ya, kanlı Çarlığa” ait olamayacağını belirten Resulzade, 1917 de yapılan Rus inkılabından ise umutludur. Bu inkılabın en büyük neticelerinden birinin, İslam şarkı ile Türk Asya’sının uyumunun sağlanması ve “muasır Avrupa medeniyeti” ile temasa geçilmesi olacağını düşünmektedir (Resulzade Ekrem, 1917, s. 18-19).

Türklerin neden modernleşemediği hususunda, dergide öz eleştiri yapıldığı da görülmektedir. Türklerin *atalet içerisinde* olmalarının, onların modernleşmesine engel olduğu iddia edilir. Örneğin, Oruç Orucov, “Sanayi ve Ticaretimiz” adlı yazısında insanların çalışarak kendilerini geliştirdiğini, bu sayede şereflenerek yükseldiklerini vurgulamaktadır. Ona göre zaten yükselmek için çalışmak insanın yaratılışına konulmuş bir kanundur ki, bu kanundan uzak olan kimseler, insanlık şerefinden mahrum olurlar. Geçmişte ormanda hayvanlar gibi başıboş dolaşan insanların çoğu, çalışmaları sayesinde bugün yüksek ve iri binalarda yaşayıp, güzel elbiselerle süslenmiş ve dünya hayatına lazım olan her şeyi icat etmişlerdir.

Ona göre hangi millet ve memlekette ilim ve sanat sahipleri, ticaret ve sanayi müesseseleri ve zenginleri çok olursa; o millet, bütün ihtiyacını kendi gidermekle beraber başka milletlerin gözünde de itibarını ve saygınlığını artırır. Bu tür önemli şahıslara sahip olamayan ve yeteri kadar da ticaret ve sanayi müesseseleri bulunmayan memleketlerin ise dikkate alınmadığını söyler. Hatta bu milletlerin değerli saydığı insanların, adetlerin, mukaddes saydığı mabut ve mabetlerin saygıyla hatırlanmadığını belirtir. Hâlbuki uluslararası pazarda varlığını ispat eden ürünleri ve icatları olan devletlerin ruhbanlarına, iş adamlarına, mabetlerine ve özetle her bir ferdine saygı gösterilmektedir. Bu sayede, o ülkelerin insanları refah ve huzur içinde yaşamaktadırlar.

Servet sahibi olan milletler, diğer devletler ve ülkeler arasında da büyük roller oynamaktadırlar. Altın ve sermaye sayesinde, silahlar hazırlayıp büyük miktarda asker yetiştirmekte, millet ve memleketi, dini ve namusunu ecnebilerin hücum ve taarruzundan başarıyla savunmakta ve korumaktadırlar. İşte bir milletin refah içinde yaşaması, hakkını dilini dinini muhafaza etmesi servet ve devlete bağlı olduğu artık iyice anlaşıldığı için herkesin bu yolda çalışması zorunludur. Aksi halde “nüfusumuz ne kadar çok olursa olsun ilim ve fenne malik olamazsak başkalarına hamal ve köle olup onurumuzu, dini ve milli benliğimizi kaybedip hor ve hakir olacağız” demektedir. Çünkü ona göre “ihtiyaç” belaların en büyüğüdür. İhtiyaç, insanı en rezil en alçak işlere sevk ederek; düşmanına bile boyun eğmeye, onun en alçak taleplerine itaat etmeye mecbur eder. Uluslararası bir söz hakkına ve saygınlığa sahip olmak

için tek yol vardır; o da bütün dünya işlerinde var gücümüzle çalışıp faaliyet ve ciddiyet göstermektir

Bir devletin zengin olması için toprak sahibi olması gerektiğini söyleyen yazar, ışığından istifade edilen petrol, pamuk elde etmek için gereken makinanın demirinin topraktan çıktığını belirtir. Altın, gümüş, bakır, tuz, pamuk, meyve kısacası her şeyin kaynağı topraktır. Ayrıca her millet ancak kendi toprağında istediği gibi yaşayabilir, dinini, dilini ve ananesini ancak kendi toprağında koruyabilir. Müslümanların toprak servetini tam anlamıyla koruyamadığını, elde kalan topraktaki “bütün gizli hazineleri, madenleri keşfedip onları işleyerek” maksada erişilemediğini belirtir. Bu madenleri ancak yabancılar işleyebilmektedir ki Bakü’deki petrol şirketlerinin yabancıların elinde olmasını da bu duruma örnek olarak vermektedir.

Köylülerin de fakirlik içerisinde yaşadığını söyleyerek, bunun nedeninin de ziraat ve köy işlerini gereğince bilmemelerinden dolayı olduğunu belirtir. Toprağın ilk önce temizlemesi, engebeli yerlerinin ıslah edilmesi gerekir. Fakat çiftçiler, buna önem vermez ve ekerken ve biçerken çok eziyet çekerler. Hep aynı bitki ekildiğinde topraktaki aynı minerallerin azalması ve toprağın verimden düşmesi gibi sorunlara da önem verilmez. Çiftçi, hangi toprağa hangi ürünün ekilmesi gerektiğini bilmeli, bitki ve hayvan hastalıklarının tedavisi konusunda bilgi sahibi olmalıdır. Ancak Azerbaycan’daki Türk köylüsü bu temel bilgiden yoksundur. Çiftçiler, ürünlerin topraktan nasıl toplanacağını bile bilmemekte; topraklı ve çamurlu topladıkları için ürünlerin değerini düşürmekte ve milli ticarete zarar vermektedirler. Makineler kullanmak yerine, araziye eskiden kalan saban, öküz ve düven ile biçen çiftçinin de tarladan alacağı ürünün kendisine yetecek kadar olacağı açıktır.

Hayvancılıkta da durum aynıdır. Cins inek, koyun ve at beslenmediği, yemlerinin ve ahırlarının nasıl olması gerektiği konusunda yeteri kadar bilgi sahibi olunmadığı için iyi hayvanlara sahip olunması mümkün değildir. Dolayısıyla Rus ineklerinin tanesi 300 manata satılırken, Türklerin inekleri ise 5 manata satılır. Koyunların verdiği yün, tozlu ve kirli olduğundan yarı kıymetine bile satılamamakta; ipek böceklerinin kozaları da kirli, lekeli ve kara olduğu için yine yarı fiyatına satılmakta ve hatta gereği gibi bakılmadıkları için de ipek böcekleri ölmektedir (Oruç Orucov, 1917, s. 63) Özetle topraktan ve hayvanlardan kazanç elde edebilmek için bilgili olmak ve modern aletleri kullanmak gereklidir. Kazanç elde edemedikleri için büyük zorluklar içinde yaşayan köylülere, şehirdeki hastaneler uzak olduğu için, hastalar doktorsuz ve ilaçsız şekilde ölmektedirler. Hatta bir beldede bulaşıcı hastalık çıktığında, beldenin neredeyse yarısı ölür ve diğer bölge insanların hiçbir haberi olmaz. Bilgisizliğin son derece yaygın olduğundan yakınan yazar, köylünün birisine mektup gelince ata binip okur yazar bulmak için köy köy gezmek zorunda kaldığından bahseder. Bundan başka, köylülerin genel

yaşayışının bedevilerinkinden farklı olmadığını belirten Orucov, arpa ve darı çöreği yiyerek yaşadıklarını söyler. Yine köylülerin hamama gitmediğini, elbise değiştirmek ve sabun gibi sağlığa gerekli şeyleri bilmeden yaşadıklarından söz eder. Onları medeni hayata alıştırmamanın ise Türk yetkililerin vazifesi olduğunu iddia eder (Orucov, 1917, s. 63). Çocukların sanat sahibi olmadığını, velilerin 1 manat fazla kazanılması için çaycı ya da kebabçı yanına çocuklarını verdiğini ancak sanatı olmayan çocuğun büyüyünce hamallık ya da işçilik yapmak dışında başka bir seçeneğinin kalmadığını düşünür. Halkın bu hareketi ise teşebbüsü baltalamakta, büyük sanayi fabrikalarının kurulmasını engellemektedir. Dolayısıyla dünya hayatına katkısı olmayan bir milletin, dünyada söz sahibi olamayacağını söyleyen yazar, buluşlar gerçekleştirmenin ancak çok çalışmakla gerçekleşeceğine söylemektedir. Şöyle der: “Bizde kök salmış, çürümüş, paslanmış ve yaramaz anlayış bir an önce değiştirilmeli, yerine yeni ve yaratıcı bir ruh ve his uyandırmaya çalışılmalıdır” (Orucov, 1917, s. 64).

Hacı İbrahim Kasımov da “Sosyal Hayat” adlı yazısında bir özeleştiri yapar. Rusya Müslümanlarının “tam bir gaflet ve atalet içinde” yaşadıklarına değinir. Bu gaflet öyle bir kök salmıştır ki “kendi varlıklarından bile haberleri yoktu”. Yazara göre bu “vurdumduymazlığın” etkisi ile Müslümanlar diğer Müslümanlara ilgisiz kalmışlardır. Fakat bugün yavaş da olsa Rusya ve Kafkasya Müslümanları, diğer milletlerden “fersah fersah geride kaldıkları”nı görmeye başlamışlardır. Kervana yetişmek için, okullar açmaya, dernekler kurmaya, gazeteler yayınlamaya başlamışlardır. Çünkü “tembellikten, bir şey çıkmayacağını” anlarlar. Günden güne cemiyetlerin sayılarının arttığına sevinen yazar, ancak bu sayı artışının yeterli sonuç vermediğinden yakınmaktadır. Ona göre bunun nedeni cemiyetlerin “sınırlı bir dairede ilkel bir halde işlemeleri”dir. Nitekim dil meselesi, alfabe meselesi, dini kurumların ıslahı, okul meselesi, muallimlere ve enstitülere geniş ölçüde yardım meselesi gibi önemli olan diğer meseleler de bu zamana kadar halledilememiştir. Derneklerin çoğunun adı var faaliyeti ise yok gibidir. İkinci ya da üçüncü derece olan işlerle meşgul olup, toplumu ilgilendiren önemli işler “kâğıt üzerinde” kalmaktadır. Ona göre bütün bunların sebebi, hepsini kucaklayacak bir hedefle, “milli gaye ve çalışmanın yokluğu”dur. Derneklerin uğraştıkları küçük işlerle “milli gaye ve hedefe varmak mümkün değil”dir. Cemiyetlerde manevi birlik olmamasından dolayı, bugün 200 binden fazla savaş mağduru Türk çocuğu, “ağır şartlar altında gübrelikler içinde yaşayıp askerlerin merhametine muhtaç” olmuşlardır (Kasımov, 1917, s. 68-69).

Reşit Yusifzade'nin “Manevi Önderlerimiz” adlı yazısında yine bir öz eleştiri söz konusudur. Dini önderlerin ve özellikle imamların hayır kurumlarında ve diğer halk işlerinde faaliyet göstermemesini eleştirilir. Bunun nedeni olarak "almış oldukları talim ve terbiyenin eksikliğini göstermektedir. Eğitimlerini tamamlamak için ilim seyahatleri

gerçekleştirmediklerinden, dinin temel kurallarını özetle öğrendiklerinden, halkın ihtiyaçlarını çözmeye yetersiz kaldıklarından yakınır. Köylülerin, “imkanları kısıtlı ve bilgisiz bir halk” olmasından dolayı, her bir işinde imamlara müracaat ettikleri görülür. Ona göre imamların becerileri olsaydı halkın sosyal hayatı düzelirdi. Şu ana kadar cemiyeti hayriyelerin sandığına din adamları namında mühim bir meblağ verildiğine dair bir haber olmadığını da belirten yazar, bu hususta ilk çalışmanın milletin babası namına sahip imamlardan gelmesi gerektiğine inanır. Milletin felaket ve ağır günlerinde imamların sorumluluklarını yerine getirmekte kusur ettiklerini düşünür.

İmamların bu durumundan halkı mesul tutan yazar, halkın zamanında düşünüp imamların dünya kazançlarını yeterince temin edemediğini söyler. İmamların maddi ihtiyaçlarının karşılanmasını, onları halkın eline bakmaktan kurtarmak gerektiğini anlatır. Halk, imamları eski usul mekteplerde eğitim almaya mahkûm etmekle hata etmiştir. İmamların yeni kurulacak medreselerde “ciddi ve sarsılmaz bir programla” yetiştirilmesi gerektiğine inanır.

Kııacası, *Kardeş Kömeği* dergisinde; Türkler, modernleşme ve milli kimlik konularında bazı fikirler göze çarpmaktadır. Bu fikirler arasından en çok öne çıkanı ise Batılılaşma ile birlikte Türklerin kendi kimliklerini kaybettikleri iddiasıdır. Türklerin modernleşirken kimliklerini kaybetmelerinin ise üç ana nedeni vardır: Birlik ve beraberlik içinde olmamaları, kendi dillerini unutmaları, yabancılara özenmeleri. Bundan başka, Türklerin modernleşememe nedenleri de *Kardeş Kömeği* dergisinde irdelenmiş ve bu nedenler; sürekli savaş halinde olma, Rus engeli ve Türklerin ataleti olarak sıralanmıştır. *Kardeş Kömeği* dergisinden elde edilen bu bulguların, Plamenatz’ın Doğu-Batı milliyetçiliği tipolojisi ile ilgisine aşığıda yer verilmiştir.

Sonuç

Plamenatz’ın oluşturduğu Doğu-Batı milliyetçiliği tipolojisinin bazı ana unsurları vardır ki bu unsurlar ile Azerbaycan Türklerindeki milliyetçiliğin paralel şekilde ilerlediği görülür. Birinci olarak, Plamenatz’a göre milliyetçilik, ulusal ya da kültürel kimliğin tehdit altında olduğunun düşünöldüğu zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Topluluk kendisini tehdit altında hissetmekte; bu tehdit hissi, topluluğun kendi milli değerlerini ortaya çıkararak, bunlara bağlanmasına yol açmaktadır. Bu noktada, Azerbaycan Türklerinin kendilerini hem Ruslardan hem de Batılılardan gelen bir tehdidin ortasında gördüğu söylenebilir. İıan’ın da işe karışmasıyla, petrol zengini topraklar üzerindeki mücadele, Türk toplumunun egemenliğini tehdit etmektedir. İkinci olarak Plamenatz, Doğu milliyetçiliğindeki düşünsel karmaşıaya dikkat çekmektedir. Zira bu milliyetçilik anlayışında ataların usullerine karşı çıkılırken aynı zamanda geleneklere bağlılık da devam etmektedir. Nitekim, Azerbaycan aydınlarında genel olarak Türk kültürüne ve Türk diline bağlılığı önceleyen yazıların varlığı göze çarpmaktadır. Fakat, Türk

kültürüne ve diline bağlılığın yanında, ataların uygulamalarına yönelik bazı olumsuz duygu ve düşüncelerin varlığı da gözlemlenir ki bu durum Plamenatz'ın bahsettiği düşünsel karmaşayı göstermektedir.

Örneğin, Mehmet Emin Resulzade'nin ümmet ve millet kavramlarını ayırarak milleti laik ilkelerle tanımlaması, dindar ataların sahip olduğu anlayışa karşı çıkmak anlamına gelir. Sadece Resulzade değil, Ali Bey Hüseyinzade de ümmet fikrinden millet fikrine yönelen düşünürlerdendir. Bundan başka, Ahunzade'nin din ile arasına mesafe koyması, olumsuzlukların nedeninin din olarak görmesi ve ataların kullandığı alfabeyi değiştirme isteği yine Plamenatz'ın atalara karşı geliş söylemiyle uyumludur. Yeni nesiller, ataların uygulamalarını doğru bulmamaktadır. Nitekim Ahmet Ağaoğlu da İslam dini ile millet fikrini bağdaştırmaya çalışsa da mollaların cehaletinden ve batıl inançlarından şikâyet etmektedir.

Sadece ataların yaptıklarına karşı çıkış değil, aynı zamanda gelenekleri koruma da bahsi geçen aydınların fikirlerinde yer alan bir meseledir. Bu düşünceyi Mehmet Emin Resulzade, M. Ahunzade, Feridun Köçerli ve A. Ağaoğlu'nda görmek mümkündür. Hatta Feridun Köçerli, dili korumak için eski kaynaklara dönülmesini teklif etmektedir. Türk dilinin ve Türk kimliğinin korunmasına büyük önem veren yazarlar, modernleşme ile ortaya çıkan tehlikeye dikkat çekmektedirler. Bu noktada Ahunzade'nin, Plamenatz'ın bahsettiği ikilemi temsil eden önemli düşünürlerden biri olduğunu söylemek gerekir. Zira kendisi Türk dilini korumaya çalışırken aynı zamanda ataların kullandığı alfabeyi de değiştirmek istemektedir. Hem atalardan şikâyet etmek hem de ataların geleneklerini ve dilini korumaya çalışmak; yine Plamenatz'ın bahsettiği ikircikli durumu ortaya çıkarmıştır. Bu ikircikli durumu, Ali Bey Hüseyinzade'nin “Türkleştirmek, İslamlaştırmak, Avrupalılaştırmak” sözünde de müşahede etmek mümkündür. Milli kimliğin ve dinin korunarak modernleşilmesi gerektiği fikrinin vurgulandığı bu ifadede, Doğu milliyetçiliği'nin çelişkileri sezilebilir. Dolayısıyla, Azerbaycan'da Doğu milliyetçiliği tarzında bir milliyetçiliğin gelişmesinde, dönemin Azerbaycan aydınlarının büyük katkı sunduğu söylenebilir. Benzer bir durum, *Kardeş Kömeği* dergisinde de gözlemlenmektedir.

Örneğin, *Kardeş Kömeği* dergisindeki Salman Mehmet Eminoğlu Turhan'ın yazısında, çocuklara Türk adlarının verilmesi gerektiği ve Arapça ile Farsça'nın kullanılmasının sakıncaları defalarca zikredilir. Aynı şekilde dilin önemi, Seyyid Hüseyin'in mühendis, doktor, muallim gibi eğitilmiş kesimin Türkçe yerine Rusça kullanmayı tercih etmelerinden yakındığı yazısında da görülmektedir. Türkçe, ulusun kimliğinin önemli bir parçası olarak öne çıkarılmakta, dil birliği sayesinde diğer Türk topluluklarıyla birlik ve beraberlik oluşturulabileceği savunulmaktadır. Şefika Efendizade'nin değindiği ecnebi mürebbiyeler hususu, dil konusunun bir başka yönüne dikkat çeker. Ecnebi mürebbiyelerin çocukların dilini

bozduğunu belirten yazar, milli ruh ve milli terbiyenin öneminden bahsetmektedir. Dolayısıyla Türkçenin, Azerbaycan Türk aydınları tarafından bağlanılan ve öne çıkarılan önemli bir milliyetçilik ögesi haline geldiği söylenebilir.

Bu noktada, Doğu milliyetçiliği'nde atalara yani önceki nesillere toplumdaki geriliğin nedenini yükleyen bir eğilimin varlığını hatırlamak gerekir. *Kardeş Kömeği* dergisinde de modernleşmenin daha erken zamanda başlatılması gerektiği düşüncesi hakimdir. Ataların ya da önceki nesillerin tepkilerin odağı haline görülür. Örneğin Şefika Efendizade; kızların eğitimsiz kalmasında, onlar için okullar, dernekler açılmamasında geçmiş nesilleri suçlamaktadır. Kızlar eğitimsiz kaldığı için Türk erkekler ecnebi kızlarla evlenmekte, dolayısıyla “ektiğimizi biçmekteyiz” demektedir. Reşit Yusufzade de imamların eğitimsiz ve maddi açıdan köylüye muhtaç bırakılmasında yine geçmiş nesilleri kabahatli bulmaktadır. Dolayısıyla imamlar, halkı eğitememekte, derneklerde aktif görev alamamaktadır. Oruç Orucov da toprağı işleyememeyi, hayvancılık ve madencilik gibi konulardaki başarısızlığı, geçmişten gelen yanlış uygulamalara ve giderilemeyen cehalete bağlamaktadır. “Kök salmış, çürümüş, paslanmış, yaramaz” bir anlayıştan bahseden Reşit Yusufzade'nin, geçmişten bugüne miras kalan olumsuzlukları işaret ettiği ortadadır. Bundan başka, Nemanzade'nin, toplumda var olan mezhepçiliği ataların ilkel inançlarına ve cehaletine bağlaması da dikkat çekicidir. Ayrıca Salman Mehmed, geçmişteki Türk Sultanların Arapça ve Farsça'nın boyunduruğundan kurtulamamalarını kınamakta, Türk çocukların Araplara ve Farisilere kul edilmesine hayıflanmaktadır. Tüm bunlar, ataların düzenine yönelik eleştirilerdir ki yeni dönemde bu düzen düzeltilmek istenir.

Plamenatz, milliyetçiliğin Doğu toplumlarında kozmopolit ve ticari olarak aktif, canlı bölgelerde ortaya çıktığını söyler ki petrolden dolayı Bakü ve çevresi hareketlidir. Dolayısıyla Bakü ve çevresinde kapitalist sermayenin gelişmesiyle, modernleşmenin daha hızlı yükselişe geçtiği söylenebilir. Plamenatz'ın düşüncesi çerçevesinde yorumlanacak olursa, Azerbaycan'da kapitalizm, modernizm ve milliyetçiliğin birbirleriyle ilintili olduğu bir vakıadan bahsedilebilir. Kapitalizmin hızlandırdığı modernleşme; bir tepki olarak aynı zamanda eski adetlere, geleneklere ve kültüre bağlanmayı da beraberinde getirmiş, dolayısıyla tedirginliği ve huzursuzluğu yüksek bir milliyetçilik ortaya çıkmıştır.

Plamenatz'a göre eğer bir grup kendisini başkalarıyla karşılaştırmaya başlarsa ve bu karşılaştırma neticesinde dezavantajlı olarak görürse, milliyetçiliğin ortaya çıkması büyük bir ihtimaldir. Nitekim, İbrahim Kasımov bu karşılaştırmayı yapmakta ve Batı'nın kendilerinden “fersah fersah ötede” olduğunu Türk toplumu tarafından fark edildiğini söylemektedir. Ancak bu fark edişin, Batılıları yakalamak için gerekli çalışma arzusuna ve milli gaye ruhuyla çalışma seviyesine ulaşamadığından yakınmaktadır. Diğer bir yazar Oruç Orucov da gelişmiş ülkelerle

Türklerin durumunu kıyaslamakta, Türklerin atalet içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Çok çalışmak, icatlar yapmak, makineler geliştirmek, medeniyet dünyasına katkılar sunmakla; bir milletin itibar elde edeceğini söylemektedir. Benzer bir karşılaştırmayla, Faik Nemanzade de Türklerin içerisinde bulunduğu ilkelik ve cehaletten dert yanmaktadır. Halbuki, İslamiyet ortada yokken, Paris, Londra henüz kurulmamışken, Türklerin Altay dağlarının eteklerinde yaşadığını hatırlatmakta, Türk ulusunun kendisiyle gurur duyması gerektiğinden bahsetmektedir.

Kendi toplumlarını Batılı toplumlarla kıyaslayan aydınlar, öz-eleştiri yapmakta ve toplumun içerisinde bulunduğu atalet, cahillik ve tembellikten şikâyet etmekte; bu olumsuzlukların düzeltilmesi için önerilerde bulunmaktadır. Ancak bazı kesimlerin bu karşılaştırma sonucunda, Batı ya da Rus özentiliğine durumu vardırıldığını söyleyen yine aynı aydınlar, bu özentilikten vaz geçilmesi kanaatindedirler. Örneğin, Şefika Efendizade'nin işaret ettiği yabancı mürebbiye konusu, bu özentinin eseridir. Yabancı mürebbiye, bir itibar kıstası sayılmakta, Türk aileler yabancı mürebbiyelerine büyük önem vermektedirler. Bundan başka; Paris'ten gelen torunun evdeki sediri, konuşmaları, gezmeleri kısacası Türk olan hiçbir şeyi beğenmemesi, yine bu özentinin ve küçük görmenin sonucudur. Ya da Seyyid Hüseyin'in bahsettiği eğitilmiş kesimin Türkçe yerine Rusça konuşması da yine bu özentinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Muhammed Ayaz el-İshaki'nin, Türk erkeklerinin Mariyalarla evlenmesinden bahsetmesi de bu özentinin bir neticesi olarak görülmelidir. Zira Türk kızlarının beğenilmemesi, Türk kızlarının geri görülmesinden başka bir şey değildir. Bu durumda, Azerbaycan toplumundaki bir grubun self-oryantalist tavırlar sergilediği yönünde yorumda bulunulabilir. Bu noktada, Plamenatz'ın Doğu milliyetçiliğinde bir "taklitçilik" sorunundan bahsettiğini belirtmek gerekir. Bu taklitçi ve özentili durum, ulusun kültürü ve geçmişiyle gurur duyma ve ona bağlanma davranışlarıyla çelişmektedir. Dolayısıyla, Plamenatz'ın işaret ettiği gibi "derin çelişkilerle" dolu bir milliyetçilik ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, Plamenatz'ın söylemi doğrultusunda *Kardeş Kömeği*'nin analizi sonucunda, Azerbaycan Türklerinin milliyetçiliğinde, derin çekişmeler ve huzursuzluğun söz konusu olduğu söylenebilir. Tüm bu özellikler dikkate alındığında, Azerbaycan milliyetçiliğinin Plamenatz'ın bahsettiği Doğu milliyetçiliğine bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Azerbaycan Türklerindeki milliyetçilik hususunda Rusya faktörüne de dikkat çekmek gerekir. Zira Azerbaycan Türkleri kendi kültürlerini sadece Avrupa'ya karşı değil özellikle Rusya'ya karşı da korumak zorundadırlar. Hem Ruslaşmak hem de Avrupalılaşmak tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Nitekim ecnebi mürebbiyeler ekseriyetle ya Rus ya da Fransız'dır. Bu noktada, daha geri planda gibi gözükse İran'a karşı verilen kültürel mücadeleyi de unutmamak

gerekir. Dolayısıyla, Azerbaycan Türklerinin milliyetçiliği kendi milletini yükseltmek için modernleşme arzusunu taşıırken, aynı zamanda Avrupa, Rusya ve İran'a karşı kendi kültürünü koruma arzusunu da barındırmaktadır. Bu bağlamda, Azerbaycan Türklerinin milliyetçiliği üç cephede savaşımaktadır ki bu durumun diğer milliyetçiliklere göre oluşturduğu fark araştırılmaya muhtaçtır.

Doğu tipi milliyetçilikte, Batı medeniyeti hem taklit edilmek istenir hem de bu medeniyet emperyalist ve sömürgeci olarak sunulur. Bu bağlamda, Doğu tipi milliyetçiliğin ikircikli doğasından bahsedilebilir. Batılı olmayan toplumlarda görülen hem Batı'yı taklit etme hem de ona düşmanca duygular besleme ikilemi, modernleşmeyi karmaşık hale getirmiştir. Kendi kimliğini koruyarak modernleşme ülküsünü öne çıkaran Doğulu milliyetçiliklerin, bu konuda ne kadar başarılı olduğu ise henüz bitmemiş bir tartışmadır. Dolayısıyla Doğu tipi milliyetçiliğin, söz konusu Doğulu toplumlar olduğunda göz ardı edilmemesi gereken çıkarımlarda bulunduğu açıktır. Modernleşme ve milliyetçiliğin sıkı sıkıya birbirine bağlı olduğu bu değerlendirmelerin, sadece Azerbaycan-Türk milliyetçiliği için değil diğer milliyetçilikleri yorumlarken de fayda sağlayacağı açıktır.

Kaynaklar

Abbaslı, S. (2019). *Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].

Açikkaya, S. (2010). Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 403-420.

Adıgüzel, S. (2007). Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 1-21.

Ağayev, M. (2006). *Millî Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].

Ahmadov, E. (2005). Azerbaycanda Milliyetçilik ve Milli Kimlik Sorunu [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].

Akarşlan, Z. (2022). *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].

Akgün, A. (2017). Mehmet Akif Ersoy'un Türk Dünyası Şairlerindeki Tesir Alanına Bir Bakış. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4), 2389-2413.

Akın, Ü. (2018). Çarlık Dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim. *OPUS International Journal of Society Researches*, 8 (15), 2193-2215. DOI: 10.26466/opus.447204

Alagöz, Ç. (2014). *Nikolay İlminiskiy'den Rusya Federasyonu'na Kalan Kurumsal Bir Miras: Ruslaştırma Politikaları ve Yansımaları* [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi].

- Albayrak, C. (1998). *Muallim Cevdet'in Azerbaycan Eğitimine Katkıları* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Allen, W.E.D. ve Paul Muratoff (1966). *Kafkas Harekâtı: 1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*. Genelkurmay Basımevi.
- Aslan, B. (2000). I. *Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği(Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Aslan, H. (1983). *Azerbaycan'da Dil Islahatının İlk Öncüleri*. (125-134). *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kazancı Matbaacılık.
- Atakan, Ö. (2006). *Tarih ve Milliyetçilik* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Aydın, H. (2018). *İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri* [Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi].
- Baddeley, J. F. (1989). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. Kayıhan Yayınları.
- Bal, H. (1997). *Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı 1917-1918*. *Kafkas Araştırmaları*, 3, 29-91.
- Baykara, H. (1964). *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt'aları*. *Türk Kültürü*, No: 22, 73-74.
- Can, T. (2017, Haziran 7). *Türk Dünyası Kültürel Asimilasyon Politikaları 2. Türk Tarihi Araştırmaları*: <https://www.altayli.net/turk-dunyasinda-kulturelasimilasyon-politikalari-ii.html> adresinden alınmıştır
- Chatterjee, P. (1996). *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*. İletişim Yayınları.
- Curayeva, B. (2002). İsmail Gaspiralı ve Türkistan'da Ceditçi Hareketi. *Türkler Ansiklopesi* (C.18, s. 631-635). Yeni Türkiye Yayınları.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*. Bağlam Yayıncılık.
- Çelik, D. (1996). XIX ve XX. Yüzyıllarında Azerbaycan. *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, 3, 60-79.
- Durmaz, Ş. (2010). 20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi. *Kafkas Üniversitesi Dergisi*, 1 (29), 98-107.
- Efegil, E. (2003). Rusya'nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti ve Günümüz Orta Asya'sında İslam. E. Efegil ve P. Akçalı (Ed) içinde, *Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite* (s. 69-83). Gündoğan Yayınları.
- Fatih Kerim (1917). Millet Sağ olsun. *Kardeş Kömeği*, 11-13.
- Göl, H. (2016). Geçmişten Günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 153-170.

- Güneş, Ç. (2019). *Kardeş Kömeği Mecmuasında Edebiyat Meseleleri* [Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi].
- Hasanlı, C. (1998). *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918- 1920)*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Hasanlı, C. (2017). Ali Merdan Topçubaşı. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, N. Nesibli (Ed.). Berikan Yayınları.
- Hechter, M. (1987). *Principles of Group Solidarity*. University of California Press.
- Kanlıdere, A. (2004). Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1), 149-181.
- Kaplan, E. (2022). *Azerbaycan'da Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Azerbaycan Ceditçileri* [Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi].
- Kasımov, H. İ. (1917). Sosyal Hayat. *Kardeş Kömeği*, 68-69.
- Kastrati, B. Z. (2017). Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi'nin 'Ekinçi' Gazetesinin Rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7, 264-276.
- Kaymaz, M. M. (2022). The Effects of Nationalism on Turkish Left: The Case of The Turkish Workers' Party. *Akademik Hassasiyetler*, 9 (20), 1-18.
- Kazımov, S. (2019). *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti* [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi].
- Kohn, H. (1946). *The Idea of Nationalism*. The Macmillan Company.
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kurban, E. (2019). *Milli Edebiyat Akımı'nın Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad Şiiri Üzerine Etkisi* [Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Kürekçi, A.İ. (2015). *Mirza Fetali Ahundov'un Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları* [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi].
- McCrone, D. (1998). *The Sociology of Nationalism*. Routledge.
- Mehmet Emin Resulzade (1917). Bizim Gözümüzde Rus Halk Cumhuriyeti. *Kardeş Kömeği*, 17-19.
- Mehmetoğlu, D. (2004). *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü* [Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi].
- Muhammed Ayaz el-İshaki (1917). Hayat Mücadelesi. *Kardeş Kömeği*, 23-24.
- Mustafaev, J. (2019). *Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1872-1937)* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].

- Mutallimov, D. (2019). *Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran ile Dini İlişkileri* [Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi].
- Nairn, T. (2015). *Milliyetçiliğin Yüzleri Janus'a Yeni Bir Bakış*. İletişim Yayınlar.
- Neciyev, E. (2010). *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Nemanzade, Ö.F. (1917). Ben Kimim?. *Kardeş Kömeği*, 6-11.
- Nieguth, T. (1999). Beyond dichotomy: Concepts of the nation and the distribution of membership. *Nations and Nationalism*, 5, 155-173.
- Oruç, O. (1917). Sanayi ve Ticaretimiz. *Kardeş Kömeği*, 59-60.
- Özkırmı, U. (2008). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Doğu-Batı Yayınları.
- Plamenatz, J. (1973). Two Types of Nationalism. Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism, The Nature, and Evolution of Idea*. ANU Press.
- Rodoplu, F. (2012). *Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan tarihi, Rusça'dan Türkçe'ye çeviri ve değerlendirmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi].
- Rzayev, R. (2020). *Tarihsel Perspektiften Modernleşme Paradigması* [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Salman Mehmed Eminoğlu Turhan (1917). Kul. *Kardeş Kömeği*, 24-26.
- Sariahmetoğlu, N. (2012). *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*. Yeditepe Yayınları.
- Saydam, A. (2010). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Selçuk, S.S. (2011). Milliyetçilik Üzerine Bir Literatür Denemesi. *Journal of Yasar University*, 23 (6) 3855-3865.
- Seyyid Hüseyin (1917). Ağaran Dişler. *Kardeş Kömeği*, 27-29.
- Shulman, S. (2002). Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism. *Comparative Political Studies*, 35 (5), 554-587.
- Smith, A.D. (2002). *Küreselleşme Çağında Milletler ve Milliyetçilik*. Everest Yayınları.
- Smith, A.D. (2017). *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. Alfa Yayınevi.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*. Bağlam Yayınları.
- Swietochowski, T. (2004). *Russian Azerbaijan, 1905-1920*. Cambridge.
- Şefika Efendizade (1917). Kadın Sesi. *Kardeş Kömeği*, 31-35.

Türedi, H. (2022). *Damga Siyaseti*. İksad Yayınevi.

Türkyılmaz, S. (2006). *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme* [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi].

Yack, B. (1999). The myth of the civic nation. R. Beiner (Ed.) içinde, *Theorizing Nationalism* (103-118). State University of New York Press.

Yaghnalı, B. (2023). *Azerbaycan'da Milli Kimliğin Düşünsel Temelleri: 1840-1920* [Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi].

Yaman, A. (2008). *Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme*. (48), 55-68.

Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 187-199.

Yusufzade, R. (1917). Manevi Önderlerimiz. *Kardeş Kömeği*, 70-71.